

Ορθόδοξη Ομάδα Δογματικής Ερευνας

Κοινωνικά θέματα

Κεντρική Σελίδα

Η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών και η Δημοκρατία * Ο π. Παΐσιος για την παιδεία * Η καλλιέργεια της προσωπικότητας των εν Πνεύματι θεραπευμένων * Αγωγή των νέων στη σύγχρονη κοινωνία * Η διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία * Στο στόχαστρο των λαϊκιστών το «μάθημα των Θρησκευτικών» * Τα νέα προγράμματα των Θρησκευτικών.

Παρέμβαση στην Ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος, την 27-6-2017

Η «Πολιτική ορθότητα» ως όχημα επιστημολογικής αποικιοκρατίας και πολιτισμικής υπονόμευσης:

Η περίπτωση της Ελλάδας και των φακέλων του μαθητή για το Ορθόδοξο μάθημα

Romina Istratii,

Ph D Candidate Department of Religions and
Philosophies, SOAS

- Εισαγωγή
  - Μια σημείωση σχετικά με τη χρήση ορολογίας
- 1. Συνταγματικές παραβιάσεις όπως έχουν επισημανθεί από άλλους
- 2. Το Σύνταγμα, ο «Λαός» και το «Έθνος»
- 3. Οι ιδεολογικές βάσεις των νέων φακέλων μαθητή
  - Πολιτική ορθότητα

- Επιστημολογία της θρησκείας
- Πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας
- **4. Αξιολόγηση των μαθητικών φακέλων**
- **5. Επιστημολογική αποικιοκρατία**
  - Παραβίαση του γνωσιολογικού δικαιώματος
- **6. Προς το μέλλον: Επαναπροσανατολίζοντας την αλλαγή στα θρησκευτικά βιβλία**

Εισαγωγή

Το 2017 το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων ενέκρινε την εισαγωγή νέων προσωρινών μαθητικών φακέλων για το Ορθόδοξο μάθημα που παραδίδεται υποχρεωτικά στο επίπεδο της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το μάθημα μπορεί να κατανοηθεί στο πλαίσιο της συνταγματικά κατοχυρωμένης κρατικής ευθύνης και να καλλιεργήσει τη θρησκευτική συνείδηση των πολιτών (η Ορθοδοξία έχει αποτελέσει την κύρια και ιστορική ομολογία του ελληνικού λαού). Οι νέοι φάκελοι μαθητή που προτάθηκαν αντιπροσωπεύουν μια αλλαγή κατεύθυνσης στο περιεχόμενο και στο στόχο του Ορθόδοξου μαθήματος, που πλέον απομακρύνεται από έναν ομολογιακό τρόπο διδασκαλίας εμφυτευμένο στην Ορθόδοξη παράδοση, θεολογία και ιστορία του έθνους και προσεγγίζει μια μορφή «θρησκευτικών σπουδών» (religious studies), όπου πληροφορίες σχετικά με την Ορθόδοξη παράδοση παρατίθενται και αναμειγνύονται με πληροφορίες σχετικά με τον Ιουδαϊσμό, το Ισλάμ, τον Καθολικισμό, τον Προτεσταντισμό και τις ανατολικές θρησκείες. Ενώ το περιεχόμενο που αναφέρεται στην

Ορθόδοξη παράδοση καλύπτει αδιαμφισβήτητα περισσότερο χώρο απ' ό,τι δίδεται σ' άλλες ομολογίες, η διαφοροποιημένη μορφή των νέων φακέλων υποδηλώνει το στόχο της Πολιτείας να εκθέσει τους μαθητές σε άλλες θρησκευτικές παραδόσεις όπως υπαγορεύουν οι ανάγκες μιας όλο και περισσότερο πολυθρησκευτικής και πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Η κατεύθυνση της αλλαγής έχει βρει ευρεία αποδοκιμασία στην Ελλάδα με την αιτιολογία ότι παραβιάζει το συνταγματικό δικαίωμα των Ορθόδοξων γονέων να εξασφαλίσουν ότι τα παιδιά τους διδάσκονται την παράδοση που εγκολπούνται με τρόπο που συμφωνεί με τις δικές τους αξίες. Πολλοί Ορθόδοξοι γονείς και σύλλογοι πολιτών εξέφρασαν τις ανησυχίες τους σε διάφορες διαβουλεύσεις, δημόσιες συζητήσεις και εκδηλώσεις σε ολόκληρη τη χώρα, ενώ αρκετοί πήραν την πρωτοβουλία να επιστρέψουν τους προσωρινούς φακέλους στα σχολεία.^[1] Η κίνηση αυτή φαίνεται να έχει βρει έγκριση από διάφορα μέλη της Ιεραρχίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος και από την Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων (ΠΕΘ), τη μεγαλύτερη ένωση θεολόγων στη χώρα. Η ΠΕΘ η ίδια κατηγόρησε το κράτος ότι εισήγαγε τους νέους φακέλους μαθητή με μη διαφανείς διαδικασίες και παραπλανώντας το κοινό ότι θα διαβουλευόντο με την Εκκλησία εφόσον η Εκκλησία, κατά την ΠΕΘ, εκβιάστηκε «ώστε να αποδεχθεί ως τετελεσμένο γεγονός τα νέα πολυθρησκειακά Προγράμματα».^[2] Η ΠΕΘ ζήτησε από το κράτος να συνεχίσει τη χρήση των παλιών εγχειριδίων έως ότου βρεθεί μια πιο ικανοποιητική λύση. Πολλοί καθηγητές, ακαδημαϊκοί και ανεξάρτητοι θεολόγοι εξέφρασαν επίσης τις ανησυχίες τους σχετικά με τους νέους φακέλους και τις συγκρητιστικές τους κατευθύνσεις.^[3] Ανεξάρτητοι δικηγόροι επίσης γνωμοδότησαν την απόφαση του κράτους ως αντισυνταγματική, δυνάμει του νομικού πλαισίου της χώρας και της Ευρώπης, με την παραδοχή ότι παραβιάζεται το ευρέως επιβεβαιωμένο δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν τη θρησκευτική και φιλοσοφική κατεύθυνση της εκπαίδευσης των παιδιών τους.^[4] Η Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους έστειλε επίσης επιστολή στον Υπουργό Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και στον Υπουργό Παιδείας ζητώντας ευγενικά να επαναφέρουν τα παλιά βιβλία, μέχρις ότου μπορέσει να διευθετηθεί το θέμα.^[5] Άλλοι θεολόγοι, νομικοί και εμπειρογνώμονες έχουν πάρει πιο ευνοϊκή στάση και έχουν ενθαρρύνει τους καθηγητές να προχωρήσουν με την διδασκαλία του μαθήματος, αναγνωρίζοντας ωστόσο ζητήματα με τις προτεινόμενες αλλαγές.^[6] Η Πολιτεία με την σειρά της φαίνεται αποφασισμένη να εδραιώσει τις αλλαγές στα νέα βιβλία, όπως αποδεικνύεται και από την πρόσφατη απόφαση του Υπουργείου Παιδείας να εγκρίνει την παραγωγή και τη διάδοση των «προσωρινών» φακέλων μαθητή για το σχολικό έτος 2018-2019.^[7]

Η πεποίθησή μου είναι ότι η κρίση που έχει επέλθει σχετικά με το Ορθόδοξο μάθημα σηματοδοτεί μια ευρύτερη ανησυχητική τάση που αφορά όχι μόνο την Ελλάδα, αλλά όλα τα έθνη που ασπάζονται μια μη δυτική «κοσμοθεωρία». Αναφέρομαι εδώ σε μια ευρεία εξομάλυνση δυτικών (κοσμικών) αξιών που προωθούνται, ακούσια ή εκούσια, ως κανονιστικές αρχές παγκοσμίως με αποτέλεσμα την υπονόμευση της θρησκευτικό-πολιτισμικής κοσμοθεωρίας των διάφορων μη δυτικών κοινωνιών. Λέω ακούσια ή εκούσια επειδή πιστεύω ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτής της επιβολής είναι αποτέλεσμα υιοθέτησης δυτικών αξιών ένεκα της παγκοσμιοποίησης από πολιτικά και πολιτισμικά ισχυρές (συχνά εκκοσμικευμένες) εθνικές ομάδες εντός των μη-δυτικών κοινωνιών. Ο σκοπός αυτής της έκθεσης είναι να συζητήσω το επίμαχο ζήτημα του Ορθόδοξου μαθήματος για να διατυπώσω τις προβληματικές γνωσιολογικές κατευθύνσεις που διακρίνω στα πρόσφατα συνταγμένα βιβλία και μ' αυτόν τον τρόπο να αναπτύξω το επιχείρημα της επιστημολογικής αποικιοκρατίας που διακρίνω.

Κατ' αρχάς, θα προσπαθήσω να κατευθύνω τον αναγνώστη στη λογική της «πολιτικής ορθότητας» και της δυτικής επιστημολογίας της «θρησκείας» που πιστεύω ότι συνδυάζονται για να κατευθύνουν ιδεολογικά τους νέους φακέλους μαθητή για το Ορθόδοξο μάθημα. Θα προβληματίσω το επιστημολογικό και κοσμοθεωρητικό υπόβαθρο και των δύο αυτών εννοιών για να προτείνω ότι η αναδιατύπωση των νέων βιβλίων υπό τέτοιες φιλοσοφικές κατευθύνσεις είναι μια πράξη επιστημολογικής αποικιοκρατίας και ως τέτοια μπορεί να απειλήσει τελικά το Ορθόδοξο εθνικό υποκείμενο. Θα επικαλεστώ για τον σκοπό αυτό την διατύπωση του Amartya Sen περί «ανάπτυξης ως ελευθερία» για να υποδείξω ότι κάτι τέτοιο τελικά αποτελεί παραβίαση του ανθρωπίνου δικαιώματος για γνωσιολογική ελευθερία και ως εκ τούτου παραβίαση του Ελληνικού Συντάγματος που είναι υποχρεωμένο να διαφυλάσσει την Ελληνορθόδοξη εθνική συνείδηση.

Πρέπει να υπογραμμίσω ότι γράφω αυτήν την έκθεση όχι επειδή θέλω να αντιταχθώ στις προσπάθειες της Πολιτείας να βελτιώσει την αποτελεσματικότητα του Ορθόδοξου μαθήματος, καθώς είναι ευρέως αποδεκτό ότι μια αλλαγή στα εγχειρίδια θα μπορούσε να είναι επωφελής και ότι η διεύρυνση του προγράμματος σπουδών σε μια ολοένα και πιο πολυπολιτισμική κοινωνία είναι επιτακτική ανάγκη. Η Πολιτεία έχει κάθε δικαίωμα να αποφασίσει σχετικά με την βελτίωση του μαθήματος. Είμαι επίσης γενικά ευνοϊκή προς το νέο περιεχόμενο που αναφέρεται στην Ορθόδοξη παράδοση, ιδιαίτερα στις ανώτερες τάξεις όπου αυτές οι πληροφορίες είναι ενσωματωμένες σε ένα συνεκτικό, ιστορικό πλαίσιο. Πρέπει λοιπόν να υπογραμμιστεί ότι σ' αυτήν την έκθεση δεν με

απασχολεί τόσο η επέκταση του αναλυτικού προγράμματος διδασκαλίας να συμπεριλάβει άλλες ομολογίες και η στοχαστική κριτική διαπαιδαγώγηση που προωθείται στους νέους φακέλους μαθητή *καθαυτές*, αλλά το επιστημολογικό υπόβαθρο που καθοδηγεί την αλλαγή όπως προτείνεται από το Υπουργείο Παιδείας και τους συνεργάτες του.

Η αντιπαράθεσή μου είναι ότι ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος και το περιεχόμενό του, θα πρέπει να αποφασίζεται πάντοτε με αναφορά στο ελληνικό συλλογικό υποκείμενο και την ιστορία, που είναι άμεσα συνδεδεμένα με την Ορθόδοξη παράδοση, όχι μόνο επειδή αποτελεί την πίστη της πλειοψηφίας, αλλά επειδή υπήρξε ιδρυτικό και καθοριστικό στοιχείο της ελληνικής ιστορίας και ταυτότητας.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι γράφω ως κάποια που έχει εκτεθεί στη δυτική επιστημολογία της θρησκείας και εντός της ευρύτερης προσπάθειας επιστημολογικής απο-αποικιοποίησης που βρίσκεται σε εξέλιξη παγκοσμίως και αποβλέπει στην αποκέντρωση των δυτικών επιστημολογιών συστημάτων γνώσης έτσι ώστε να διαφοροποιηθεί και να εκδημοκρατιστεί η γνωστική δημιουργία και εμπλουτιστεί η κατανόησή μας για τον ποικιλόμορφο κόσμο που μας περιβάλλει.

Η δομή του άρθρου έχει ως εξής: Αρχικά, θα παραθέσω τις νομοθετικές παραβιάσεις που συνεπάγεται η αλλαγή στα βιβλία του Ορθόδοξου μαθήματος, όπως αυτές έχουν επισημανθεί από διάφορες πλευρές. Εν συνεχεία, θα ενσωματώσω το θέμα σε μια σύντομη ανάλυση του Ελληνικού Συντάγματος για να επιστήσω την προσοχή των αναγνυστών στην οικεία σχέση μεταξύ εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης που το υποστηλώνει. Ύστερα θα επεξηγήσω τις έννοιες της πολιτικής ορθότητας και της επιστημολογίας της θρησκείας προκειμένου να αναπτύξω τον ορισμό μου για μια πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας, η οποία πιστεύω ότι καθοδηγεί τις πρόσφατες αλλαγές στο Ορθόδοξο μάθημα. Σε μια τελευταία ενότητα θα παραθέσω κάποιες προκαταρκτικές σκέψεις, με απώτερο σκοπό να επιτευχθεί μια ωφέλιμη αναθεώρηση του προγράμματος σπουδών του μαθήματος προκειμένου να βρεθούν λύσεις που θα σέβονται το συνταγματικό δικαίωμα για διαιώνιση της Ορθόδοξης συνείδησης και ταυτόχρονα θα προωθούν το «άνοιγμα» των Ελλήνων Ορθόδοξων μαθητών απέναντι σ' άλλες θρησκευτικές και πολιτιστικές παραδόσεις εμφανείς στην Ελλάδα και στην Ευρώπη—ένα ενδιαφέρον που φαίνεται να έχει τροφοδοτήσει την πρόσφατη αλλαγή στο Ορθόδοξο μάθημα.

Μια σημείωση σχετικά με τη χρήση ορολογίας

Πρέπει να συμπεριληφθεί μια υποσημείωση σχετικά με τη χρήση κάποιων όρων σε αυτήν την έκθεση. Θα έχει ήδη σημειωθεί ότι αναφέρομαι στο «Ορθόδοξο» μάθημα και όχι στο μάθημα «Θρησκευτικών», παρόλο που έχει επικρατήσει να λέγεται έτσι, επειδή πιστεύω ότι το τελευταίο επισκιάζει το ίδιο το γεγονός ότι το μάθημα πρέπει να αναφορά την Ορθοδοξία. Η πράξη μου πρέπει να θεωρηθεί ως μια πράξη απο-αποικιοποίησης. Επιπλέον, ως είθισται αναφερόμαστε στο Ορθόδοξο μάθημα ως «ομολογιακό». Ο όρος στο πλαίσιο του μαθήματος θρησκευτικών σπουδών στην υποχρεωτική εκπαίδευση έχει διαφορετικές έννοιες ανά χώρα σύμφωνα με την εθνική εμπειρία της χώρας αυτής με τη θρησκεία. Για παράδειγμα, στην Αγγλία ένα ομολογιακό μάθημα θεωρείται κατηχητικό.^[8]

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι μέσα στην ελληνική Ορθόδοξη κοσμοθεωρία και γλώσσα, μια ομολογιακή διδασκαλία δεν έχει ως στόχο την κατήχηση, αλλά είναι μία από τις πολλές πράξεις που αποσκοπούν στη διασφάλιση της θρησκευτικής συνείδησης του Ορθόδοξου ελληνικού έθνους όπως διατυπώνεται στο Σύνταγμα. Μέσα από το Ορθόδοξο μάθημα η Ορθοδοξία *ομολογείται* ως παράδοση και υπόβαθρο του έθνους, ως πίστη των προγόνων που έθεσαν τα θεμέλια του έθνους που υπάρχει σήμερα, ως το βασικό στοιχείο σύστασης του εθνικού ήθους και της εθνικής ταυτότητας. Ένα ομολογιακό Ορθόδοξο μάθημα δεν στοχεύει στην κατήχηση αλλά στην επιβεβαίωση του παραδοσιακού Ελληνικού Ορθόδοξου ήθους ως θεμελίου του σύγχρονου κράτους και της εξασφάλισης ότι οι μαθητές κατανοούν την ουσία της Ορθοδοξίας, όπως διατηρείται στο ανατολικό γνωσιολογικό πλαίσιο που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την διαιώνιση της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης, όπως κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα και επρόκειτο εν συνεχεία να εξηγήσω.

Τέλος, πρέπει να γίνει μια υποσημείωση σχετικά με τη χρήση των όρων επιστημολογίας και γνωσιολογίας. Και τα δύο μπορούν να αντικατασταθούν από την φράση «συστήματα γνώσης», αλλά θα απλοποιούσε σημαντικές διαφορές. Θα παρατηρηθεί ότι όταν αναφέρομαι στην Δύση μιλώ για επιστημολογία και όταν αναφέρομαι στην Ανατολή μιλώ για γνωσιολογία. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι στην Δύση λόγω της ιστορικής πορείας εκκοσμίκευσης που ακολουθήθηκε μετά τον Χριστιανικό (Ρωμαιοκαθολικό) σχολαστικισμό, η γνώση περιορίστηκε στο «επιστητό» (άρα «επιστημολογία»), ενώ το υπερβατικό παραγκωνίστηκε σταδιακά τελείως. Αυτό δεν συνέβη ουδέποτε στην Ορθόδοξη Ανατολή όπου η γνώση δεν περιορίστηκε στο επιστητό αφού η γνώση του Θεού μέσω της διάνοιας δεν θεωρήθηκε ποτέ δυνατή. Το ανατολικό Ορθόδοξο σύστημα γνώσης λοιπόν συμπεριέλαβε την υπερβατική γνώση των θείων αποκαλύψεων μέσω της προσευχής και κοινωνίας με

τον Θεό. Αρμόζει λοιπόν να γίνει ο διαχωρισμός αυτός, όπως έχουν προτείνει και άλλοι πριν από εμένα.[\[9\]](#)

1. Η συνταγματική παραβίαση όπως έχει επισημανθεί από άλλους

Η κατεύθυνση της αλλαγής στους μαθητικούς φακέλους προκάλεσε ένα κύμα αντιδράσεων με την δικαιολογία ότι παραβιάζεται το ελληνικό Σύνταγμα, με βάση το οποίο η εκπαίδευση πρέπει να καλλιεργεί την (Ορθόδοξη) θρησκευτική συνείδηση. Σε μια ευρέως διαδεδομένη εκδήλωση για τους γονείς και δασκάλους που διοργανώθηκε στην πόλη της Λάρισας, ένας από τους ομιλητές, ο Δήμος Θανάσουλας, δικηγόρος στο επάγγελμα, περιέγραψε τις συνταγματικές παραβιάσεις που διέκρινε με την αλλαγή στα βιβλία.[\[10\]](#) Ο κ. Θανάσουλας έδωσε μια γενική εικόνα του νομοθετικού πλαισίου που αφορά το θέμα αυτό, το οποίο καθόρισε ότι οι Ορθόδοξοι γονείς, που εκπροσωπούν την πλειοψηφία στη χώρα, έχουν το δικαίωμα να εξασφαλίσουν ότι τα παιδιά τους λαμβάνουν παιδεία ανάλογη με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, με βάση το Σύνταγμα (άρθρο 16, παρ. 2), τον εθνικό νόμο 1566/1985 (άρθρο 1, παρ. 1) και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που έχει επικυρωθεί από την Ελλάδα.

Συγκεκριμένα, το Ελληνικό Σύνταγμα παραθέτει για την εκπαίδευση και τη θρησκευτική συνείδηση τα εξής:

Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.[\[11\]](#)

Όπως έχει παρατηρηθεί, «Αν και το Σύνταγμα αναφέρεται στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης γενικά, ο νόμος θεωρεί ότι η πλειονότητα των Ελλήνων είναι Ορθόδοξοι».[\[12\]](#) Αυτό δηλώνεται ξεκάθαρα στο νόμο 1566/1985 όπου αναφέρεται ότι η Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση οφείλει να υποβοηθεί τους μαθητές:

Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία, να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της *ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης*. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη.[\[13\]](#) (η έμφαση δική μου).

Αμφότερες διατυπώσεις αποδεικνύουν ότι η ιδέα της καλής υπηκοότητας είναι στενά συνυφασμένη με την

Ορθόδοξη συνείδηση. Από θεολογική άποψη, δεν αποτελεί κάτι πρωτόγνωρο καθώς είναι ευρέως γνωστόν ότι η Ορθόδοξη παράδοση βασίζεται στις αξίες της ελευθερίας (από τη στιγμή που η ανθρωπότητα δημιουργείται ελεύθερη κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού), της αγάπης και του σεβασμού για όλους τους ανθρώπους, του σεβασμού στο περιβάλλον (συμπεριλαμβανομένων όλων των πλασμάτων) και της προσωπικής υπευθυνότητας και ειλικρίνειας. Όταν οι μαθητές αφομοιώσουν τις προαναφερθείσες θεολογικές βάσεις και ενσταλάξουν τις αξίες της Ορθόδοξης πίστης, αναμένεται ότι θα αναπτύξουν ηθικό χαρακτήρα και θα γίνουν υπεύθυνοι πολίτες του κράτους με αφοσίωση στις δημοκρατικές αρχές και σεβασμό όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών ανεξάρτητα από τη φυλή, την ηλικία, την κοινωνική τάξη, το φύλο, κτλ. του «άλλου» ('other') ανθρώπου.

Ο κ. Θανάσουλας αναφέρθηκε επίσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, η οποία επικυρώθηκε από την Ελλάδα με νομοθετικό διάταγμα το 1974^[14] και περιλαμβάνει ένα σχετικό άρθρο αναφορικά με την εκπαίδευση, το οποίο παρατίθεται κατωτέρω:

Κανένα πρόσωπο δεν θα στερηθεί το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Κατά την άσκηση καθηκόντων που αναλαμβάνει σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, το κράτος θα σεβαστεί το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίσουν την εκπαίδευση και τη διδασκαλία των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις. (άρθρο 2, Δικαίωμα στην εκπαίδευση).^[15]

Διατυπώνεται, εν άλλους λόγους, ότι οι γονείς έχουν το δικαίωμα να διασφαλίσουν ότι τα παιδιά τους διδάσκονται σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις που οι ίδιοι εκτιμούν για βαθύτερους λόγους. Αυτό είναι θεμελιώδες δικαίωμα για όλα τα άτομα, συμπεριλαμβανομένων των μουσουλμάνων, των Εβραίων, των Καθολικών ελληνικών μειονοτήτων ή αλλοδαπών, αλλά συνάμα και της ελληνικής Ορθόδοξης πλειοψηφίας στην Ελλάδα. Οι γονείς ή οι ενώσεις γονέων που έχουν αντιπαχθεί στους νέους μαθητικούς φακέλους φαίνεται να αισθάνονται ότι παραβιάζεται το δικαίωμά τους να εξασφαλίζουν ότι τα παιδιά τους διδάσκονται με βάση τις δικές τους πεποιθήσεις και αξίες, οι οποίες, σύμφωνα με το δικό τους σκεπτικό, θα καλλιεργούνταν καλύτερα μέσω ενός ομολογιακού μαθήματος.

Η πρόσφατη παρέμβαση της Πολιτείας κατά την οποία το μάθημα παίρνει μια καθαρή μορφή «θρησκευτικών σπουδών» θεωρείται αναποτελεσματική προκειμένου να ενστερνιστούν τα παιδιά την παράδοσή τους αφού, όπως επιχειρηματολογούν, η συγκριτική παρουσίαση

των βιβλίων μπορεί να μπερδέψει τους μικρούς μαθητές, εμποδίζοντας μια συνεκτική κατανόηση της δικής τους παράδοσης. Εν προκειμένω, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ένα μεγάλο μέρος των ανησυχιών που έχουν διατυπωθεί αφορούν τις μικρότερες τάξεις της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης όπου ο μαθητής αρχίζει μόλις να αναπτύσσει μια συνείδηση του εαυτού του, είναι ιδιαίτερα εύπλαστος και συνακόλουθα μπορεί εύκολα να αποπροσανατολιστεί.

Οι κατηγορίες εναντίον της νέας αλλαγής στο Ορθόδοξο μάθημα ενισχύθηκαν από το γεγονός ότι ενώ το ελληνικό κράτος έχει θεσπίσει νόμους για την προστασία και διαφύλαξη των δικαιωμάτων των μη Ορθόδοξων ομάδων σε γεωγραφικές περιοχές όπου αυτές αποτελούν πλειοψηφίες να εξασφαλίζουν στα παιδιά τους θρησκευτική παιδεία σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους, έχει παραβιάσει το δικαίωμα των Ορθόδοξων γονέων (που καλύπτουν το μεγαλύτερο γεωγραφικό μέρος της ελληνικής επικράτειας) να διασφαλίσουν ότι τα παιδιά τους διδάσκονται τις βάσεις της Ορθόδοξης παράδοσής τους με τρόπο που οι γονείς θεωρούν αποδεκτό. Συγκεκριμένα, έχουν αναφερθεί αρκετοί στον νόμο 4386/2016 όπου διατυπώνεται πως οι μαθητές των μη Ορθόδοξων θρησκευτικών κοινοτήτων μπορούν να διδαχθούν από τους δικούς τους θρησκευτικούς δασκάλους με τον τρόπο που προτιμούν, ήτοι ομολογιακό. Πληρέστερα:

Στο άρθρο 16 του ν. 1771/1988 (Α' 171) προστίθεται νέα παράγραφος 4, ως ακολούθως: «4. Κατ' εξαίρεση, εφόσον στα δημόσια δημοτικά σχολεία των με αριθμό 25153/26.2.1957 (Β' 86) και 78871/ 22.3.1962 (Β'125) κοινών υπουργικών αποφάσεων των Υπουργών Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και Οικονομικών δεν υπηρετεί δάσκαλος του Καθολικού δόγματος ή της Εβραϊκής θρησκείας και γλώσσας για την κάλυψη των αναγκών των μαθητών του Καθολικού δόγματος ή της Εβραϊκής θρησκείας και γλώσσας αντίστοιχα, μετά από σχετική εισήγηση των αρμοδίων Περιφερειακών Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, είναι δυνατή η πρόσληψη, ανά σχολικό έτος, εκπαιδευτικού εκτός των οικείων πινάκων αναπληρωτών εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών του Καθολικού δόγματος και για τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών και γλώσσας της Εβραϊκής θρησκείας. Η επιλογή και πρόσληψη του εκπαιδευτικού γίνεται με απόφαση του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ύστερα από πρόταση της Ιεράς Συνόδου της Καθολικής Ιεραρχίας Ελλάδος (Ι.Σ.Κ.Ι.Ε.) και του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου (Κ.Ι.Σ) αντίστοιχα. Για την πρόσληψη απαιτείται πτυχίο παιδαγωγικού τμήματος ή πτυχίο Καθολικών ή Εβραϊκών Σπουδών, αντίστοιχα, Ανώτατης Θεολογικής Σχολής της ημεδαπής ή ισότιμο τίτλο σπουδών της αλλοδαπής αναγνωρισμένο από το Δ.Ο.Α.Τ.Α.Π.. Στην περίπτωση τίτλου σπουδών της αλλοδαπής απαιτείται η άριστη γνώση της ελληνικής

γλώσσας, η οποία αποδεικνύεται κατά τις κείμενες διατάξεις.»^[16]

Το ελληνικό κράτος διασφαλίζει με αυτόν τον τρόπο ότι οι μη Ορθόδοξοι μαθητές στις συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές που καταλαμβάνουν μπορούν να εκτεθούν στη θρησκευτική κοσμοθεωρία που εκτιμούν με τον τρόπο που οι Καθολικοί και εβραϊκοί θρησκευτικοί οργανισμοί κρίνουν κατάλληλο, ενώ οι Ορθόδοξοι μαθητές επιβάλλονται να διδαχθούν ένα βιβλίο που διατυπώνεται υπό την λογική «θρησκευτικών σπουδών» και αποκλείει τους μαθητές από μια εξ ίσου μεροληπτική προσέγγιση. Επιπλέον, κατοχυρώνεται ότι το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων πρέπει να λάβει πρόταση από τους Καθολικούς και εβραϊκούς θρησκευτικούς φορείς αντίστοιχα ως προς το ποιός μπορεί να προσληφθεί (γεγονός που υποδηλώνει ότι θα επηρεάσουν επίσης την παιδαγωγική και το πρόγραμμα σπουδών που χρησιμοποιούν αυτοί οι καθηγητές). Αυτό πρέπει να παραταχθεί στο γεγονός ότι το Υπουργείο Παιδείας δεν είναι νομικά υποχρεωμένο να διαβουλευτεί με οποιοδήποτε σώμα θεολόγων ή εκκλησιαστικής αρχής που συνδέεται με την Ορθόδοξη πίστη σε σχέση με το Ορθόδοξο μάθημα.

2. Το Σύνταγμα, ο «Λαός» και το «Έθνος»

Οι διατυπωμένες παραβιάσεις έχουν ισχύ, αλλά πρέπει να τεκμηριωθούν. Πρέπει να αποδειχθεί δηλαδή ότι οι νέοι μαθητικοί φακέλοι διδάσκουν κάτι που πράγματι παρεμποδίζει ή μπορεί να παρεμποδίσει, άμεσα ή έμμεσα, τη συνέχιση της θρησκευτικής συνείδησης, όπως διατυπώνεται στο Σύνταγμα. Για πολλούς τούτο είναι προφανές επειδή οι εν λόγω μαθητικοί φακέλοι απομακρύνονται από μια ομολογιακή διδασκαλία (όπως την όρισα εδώ) επικεντρωμένη στην Ορθόδοξη θεολογία και υιοθετούν μια συγκριτική προσέγγιση και παρουσίαση που αναμένεται να αποπροσανατολίσει τους μικρούς μαθητές. Ωστόσο θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η προτεινόμενη αλλαγή στον προσανατολισμό και στο υλικό τού μαθήματος δεν χρειάζεται να διαστρεβλώσει ή να απειλήσει τη συνέχιση της Ορθόδοξης θρησκευτικής συνείδησης αλλά μπορεί μάλιστα να διευρύνει την τράπεζα γνώσης των μαθητών και να αυξήσει την ευαισθητοποίησή τους και την ανοχή τους ως προς άλλες θρησκευτικές παραδόσεις και φιλοσοφίες που επεκτείνονται σταδιακά στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Στην πραγματικότητα, πολλοί έχουν υποστηρίξει ότι αυτό είναι απαραίτητο εάν η χώρα επιθυμεί να συνυφάνει με το μεταβαλλόμενο, όλο και πιο πλουραλιστικό τοπίο.^[17] Σε αυτή την ομάδα ανήκουν άνθρωποι που αντιλαμβάνονται το νέο μάθημα ως πλουραλιστικό, δηλαδή ως ένα μάθημα που περιλαμβάνει οδηγίες για άλλες θρησκείες με

έμφαση στην τοπική παράδοση, και όχι αναγκαστικά ως ένα μάθημα «θρησκευολογικό» που εξισώνει όλες τις ομολογίες.[\[18\]](#)

Υπάρχει λοιπόν κάποια επιχειρηματολογία που πρέπει να γίνει για να διατυπωθεί μια αιτιώδης σχέση μεταξύ της κατεύθυνσης στην πρόσφατη αλλαγή στους μαθητικούς φακέλους και σε μια υπονόμευση ή στρέβλωση της θρησκευτικής συνείδησης, που θα σήμαινε πράγματι μια συνταγματική παραβίαση. Σε αντίθεση με κάποιον συγγραφέα που πρότεινε ότι μπορούμε μόνο να διερευνήσουμε εάν το νέο μάθημα θα έχει διαστρεβλώσει τη θρησκευτική συνείδηση των μαθητών μετά από μια ουσιαστική δοκιμαστική περίοδο, συμπεριλαμβάνοντας όμως και άλλες παραμέτρους που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην επίδραση της συνείδησης των μαθητών μη σχετιζόμενες με το μάθημα, πιστεύω ότι η σχέση αυτή μπορεί να αποδειχθεί με αναλυτικό τρόπο.[\[19\]](#)

Το πρώτο βήμα είναι να αποκτήσουμε μια καλύτερη αίσθηση της εν λόγω θρησκευτικής συνείδησης και της σχέσης της με την εθνική ιδέα. Δεν υπάρχει εδώ χώρος για να αναπτύξουμε μια ιστορική ανάλυση της ιστορίας του ελληνικού λαού (που δεν είναι χωρίς αμφιλεγόμενα σημεία), αλλά πρέπει τουλάχιστον να αναγνωρισθεί ότι το νέο ελληνικό έθνος αναδύθηκε από τους αγώνες απελευθέρωσης από τον οθωμανικό ζυγό, που είχε αρχή στον 15ο αιώνα όταν οι Οθωμανοί Τούρκοι κατέλαβαν την Ανατολική Ρωμανία (Ορθόδοξη και εξελληνισμένη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία), η οποία ήταν συνυφασμένη με την Ορθόδοξη πίστη ήδη από τον 4ο αιώνα.[\[20\]](#) Σε μια εξέταση της ιστορίας της Ορθόδοξης Ρωμανίας και της σύγχρονης Ελλάδας ο Αναστάσιος Φιλιππίδης κάνει μια υποβλητική αναφορά στην ανάμειξη της Ορθοδοξίας και της Ρωμηοσύνης και την παραθέτω:

Από τον 4ο αιώνα και μετά, οι Ρωμαίοι στρατιώτες δεν υπερασπίζονται πλέον μόνο την πολιτική τους υπόσταση, αλλά και τη χριστιανική τους πίστη. Με την πάροδο του χρόνου, αυτά τα δύο στοιχεία έγιναν αδιάσπαστα. Αρκετοί αιώνες αργότερα, ο Λέων VI (886-912 μ.Χ.) έγραψε χαρακτηριστικά στους διοικητές του στρατού ότι «είναι υποχρέωσή τους να είναι έτοιμοι να θυσιάσουν τη ζωή τους για την πατρίδα και την Ορθόδοξη χριστιανική πίστη, όπως οι στρατιώτες τους που, με την κραυγή τους «Ο Σταυρός θα κατακτήσει», πολεμούν σαν στρατιώτες του Χριστού Κυρίου μας, για τους γονείς, για τους φίλους, για την πατρίδα, για [\[21\]](#) ολόκληρο το χριστιανικό έθνος».

Αυτή η Ορθόδοξη πίστη στήριξε και τους καταπιεσμένους εξελληνισμένους Ρωμαίους (Ρωμηούς) κατά τον οθωμανικό ζυγό και τους απάνθρωπους προσηλυτισμούς των κατακτητών. Οι αγωνιστές της ελληνικής απελευθέρωσης φαίνεται να κινητοποιήθηκαν από την ίδια δέσμευση και υποχρέωση να θυσιάσουν τη ζωή τους για την

πατρίδα και την Ορθόδοξη πίστη με εκείνη που διέπνεε, κατά τον συγγραφέα, τους Ρωμαίους στρατιώτες. Αυτό φαίνεται και στα πρώτα συντάγματα που διατύπωσαν οι απελευθερωμένοι Έλληνες, όπως το πρώτο πανελλήνιο σύνταγμα που συντάχθηκε το 1827 στην Τροιζήνα.^[22] Ενώ αυτό το Σύνταγμα εγκαταλείφθηκε σύντομα, δηλώνει σαφώς τη στενή σχέση μεταξύ Ελληνισμού και Ορθοδοξίας. Σύμφωνα με το άρθρο 3.6, Έλληνες είναι:

α'. Όσοι αυτόχθονες της Ελληνικής επικρατείας πιστεύουσιν στο Χριστό.

β'. Όσοι από τους υπό των Οθωμανικών ζυγόν, πιστεύοντες εις Χριστόν, ήλθαν και θα έλθωσιν εις την Ελληνικήν επικράτειαν, δια να συναγωνισθώσιν ή να κατοικήσωσιν εις αυτήν.

γ'. Όσοι εις ξένας επικρατείας είναι γεννημένοι από πατέρα Έλληνα.

δ'. Όσοι αυτόχθονες και μη και οι τούτων απόγονοι, πολιτογραφηθέντες εις ξένας επικρατείας, και ορκισθώσιν τον Ελληνικόν όρκον.

ε'. Όσοι ξένοι έλθωσι και πολιτογραφηθώσιν.^[23]

Ενώ αυτές οι διατάξεις περιόρισαν τον σύγχρονο Ελληνισμό στην πρόσφατα απελευθερωμένη επικράτεια, αποκόβοντας άλλα εδάφη που καταλάμβανε η πολυπληθής και πολυεθνική Ρωμανία, το άρθρο καταδεικνύει ότι το Ελληνικό έθνος δεν νοήθηκε εκτός της Ορθόδοξης κοσμοθεωρίας και παράδοσης που είχε διατηρήσει ο Ρωμαίικος λαός κατά την καταπίεση του. Η ίδια κοσμοθεωρία εκφράζεται και συνοψίζεται στην αρχική πρόταση του σημερινού Συντάγματος «Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος». Αλλού στο Σύνταγμα αναφέρεται η υποχρέωση του Προέδρου της Δημοκρατίας να κάνει όρκο στο όνομα του Τριαδικού Θεού πριν αναλάβει το αξίωμα.^[24] Το άρθρο 14.3 επιτρέπει την έκτακτη κατάσχεση εντύπων μετά τη δημοσίευσή τους, μεταξύ άλλων, «για προσβολή της χριστιανικής και κάθε άλλης γνωστής θρησκείας».^[25] Το άρθρο 3.1 αναφέρει ρητά ότι:

Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου

1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.

[\[26\]](#)

Η παράγραφος 3 του ίδιου άρθρου αναφέρει ότι «Το κείμενο της Αγίας Γραφής διατηρείται αμετάβλητο. Απαγορεύεται η επίσημη μετάφραση του κειμένου σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα, χωρίς προηγούμενη κύρωση από την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος και τη Μεγάλη Εκκλησία του Χριστού στην Κωνσταντινούπολη». Είναι εμφανές ότι η Ορθόδοξη παράδοση υποστηλώνει το Σύνταγμα, αφού γράφτηκε από ανθρώπους με μια τέτοια συνείδηση. Αυτό πρέπει να παρατεθεί στο άρθρο 1.3, το οποίο έχει ως εξής: «Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα». Δεδομένου ότι το Σύνταγμα θεωρείται ότι προέρχεται από έναν «λαό» και ότι υπάρχει για τον «λαό» και το «έθνος» του οποίου η ευλάβεια για την Αγία Τριάδα και την Ορθόδοξη παράδοση δηλώνεται σαφώς, πρέπει τότε ο λαός και το έθνος να μην νοούνται ξεχωριστά από την Ορθόδοξη πίστη. Δεδομένου ότι οι εθνικές ευαισθησίες αυτού του λαού είναι αλληλένδετες με μια Ορθόδοξη κοσμοθεωρία είναι σκόπιμο να ομιλούμε για εθνο-θρησκευτική συνείδηση.

Το πιο προφανές παράδειγμα είναι το άρθρο 16.2 που αναφέρθηκε προηγουμένως, δηλαδή ότι η εκπαίδευση πρέπει να εξασφαλίζει για τους πολίτες «την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλάσή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες» και επίσης τον προαναφερθέντα Νόμο 1566/1985 όπου δηλώνει ότι ο στόχος της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα είναι να συμβάλλει στην προετοιμασία των μαθητών να «έχουν πίστη στο έθνος και στα αυθεντικά στοιχεία της Ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης» προσθέτοντας επίσης ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη». Και στις δύο περιπτώσεις, η θρησκευτική και η εθνική συνείδηση, εν άλλους λόγους η Ορθόδοξη πίστη και το ελληνικό έθνος, παρατίθενται παράλληλα που δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι για εκείνους που δημιούργησαν το Σύνταγμα η εθνικότητα και η πίστη ήταν αδιαχώριστα στοιχεία.[\[27\]](#)

Μια συνταγματική παραβίαση θα έγκειτο σε οποιαδήποτε προσπάθεια (είτε μέσω των μαθητικών φακέλων για το Ορθόδοξο μάθημα είτε μέσω άλλων πολιτιστικών και πολιτικών παρεμβάσεων) που όχι απλά διαστρεβλώνει την Ορθόδοξη πίστη, αλλά την εθνο-θρησκευτική συνείδηση, δηλαδή την ιστορικά αδιαίρετη σχέση μεταξύ Ορθοδοξίας και Ελληνισμού. Αυτό θα περιελάμβανε και τον μοναδικό τρόπο με τον οποίο διατηρήθηκε η Ορθοδοξία μέσα στην Ανατολική Ρωμανία που κληροδοτήθηκε στους Ορθόδοξους Έλληνες του μοντέρνου κράτους. Με βάση αυτή την

παρατήρηση δύναται να αποδειχθεί ότι ο νέος προσανατολισμός του Ορθόδοξου μαθήματος έρχεται σε αντίθεση με το ελληνικό Σύνταγμα. Για να αναπτύξω αυτό το επιχείρημα, είναι σημαντικό να στραφώ στους μαθητικούς φακέλους και να ορίσω τις κατευθυντήριες ιδεολογικές βάσεις που διακρίνω σε αυτά.

Πριν προχωρήσω σε αυτό, πρέπει να ληφθεί υπόψη ένα ακόμη θέμα. Κάποιοι μπορεί να ισχυριστούν ότι η εθνο-θρησκευτική συνείδηση, όπως την διατύπωσα εδώ, είναι ασυμβίβαστη με την σύγχρονη εικόνα ή την ταυτότητα που το έθνος έχει ή έχει ως στόχο να προωθήσει δεδομένης μιας ολοένα και πιο εξευρωπαϊσμένης, πολυθρησκευτικής ή αθεϊστικής κοινωνίας. Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ενώ αυτή η εθνο-θρησκευτική Ρωμαίικη συνείδηση υπήρξε το θεμελιακό στρώμα του ελληνικού έθνους, είναι πλέον καιρός να επαναπροσδιορίσουμε την ταυτότητα αυτού του έθνους μέσω μιας αναθεώρησης του Συντάγματος. Στην πραγματικότητα, προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση γίνονται ήδη από την εποχή της ελληνικής επανάστασης και ενισχύονται καθώς μιλάμε. Ακριβώς λόγω των συνεχιζόμενων και ολοένα και πιο επιθετικών προσπαθειών που αποσκοπούν στην αποσύνδεση του ελληνικού έθνους από τις ιστορικές του ρίζες (όχι από την αρχαία ελληνική παράδοση αλλά από τη χριστιανική Ρωμαίικη κοσμοθεωρία) θεωρώ ότι είναι επείγον να συντάξω αυτήν την έκθεση και να εκθέσω τις επιστημολογικές κατευθύνσεις που πιστεύω ότι το υπαγορεύουν.

3. Οι ιδεολογικές βάσεις των νέων φακέλων μαθητή

Κατά την κρίση μου, οι νέοι μαθητικοί φακέλοι υποστηρίζονται από μια πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας ('politically correct epistemology of religion'), η οποία είναι θεμελιωδώς δυτική. Για να κατανοηθεί τι εννοώ με αυτό, είναι σημαντικό να παραθέσω ορισμούς για την πολιτική ορθότητα και την επιστημολογία της θρησκείας. Δεν ισχυρίζομαι ότι οι περιλήψεις μου είναι εξονυχιστικές αλλά αντανακλούν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνομαι αυτές τις έννοιες με βάση υλικό που έχω μελετήσει και τις εμπειρίες μου με τη δυτική επιστημολογία της θρησκείας.

Πολιτική ορθότητα: Η σύντομη ερμηνεία μου από το υλικό που έχω εξετάσει είναι ότι η πολιτική ορθότητα είναι προϊόν της δυτικής εμπειρίας με το σχολαστικισμό, γενοκτονίες, ανισότητες φύλου και φυλών και πιο πρόσφατα φονταμενταλιστικά κινήματα κάθε είδους.^[28] Η πολιτική ορθότητα είναι ένας λογοκριτικός μηχανισμός που αποβλέπει στο να

περιορίσει ομάδες που θεωρούνται ισχυρές να μιλήσουν ή να ενεργήσουν υπέρ ενός ενιαίου ρυθμιστικού ή κανονιστικού (normative) τρόπου. Δεδομένου ότι οι περισσότερες από τις ιστορικές περιπτώσεις δογματικής επιβολής διαδόθηκαν από πολιτικές, εθνοτικές ή πολιτιστικές πλειοψηφίες στην Δύση, οι πολιτικά ορθοί ιδεολόγοι τείνουν να προωθούν και να ευνοούν αυτούς που εκείνοι αντιλαμβάνονται να ανήκουν σε «καταπιεσμένες» μειονότητες. Παρόλο που μπορεί να φαίνεται απολιτική, η πολιτική ορθότητα είναι αποτελεσματική επειδή πολιτικοποιεί (βλέπει την υποψία) σε κάθε άρθρωση που συνεπάγεται διαφορά με τις κανονικοποιητικές (normativising) συνέπειες, γεγονός που υποδηλώνει ένα δυτικό φιλοσοφικό μεταμοντερνιστικό υπόβαθρο. Πιο συχνά η πολιτική ορθότητα λειτουργεί μέσω της αναισθησιοποίησης της γλώσσας, έτσι ώστε να μην φαίνεται μεροληπτική ή κριτική. Είναι επίσης συνηθισμένο οι πολιτικά ορθοί ιδεολόγοι να ευνοούν τις αριθμητικές ή πολιτικές μειονότητες νομοθετικά και άλλα μέτρα (affirmative action). Όπως γράφει ένας συγγραφέας, η λογοκρισία από την πολιτική ορθότητα μπορεί να συμβεί σε διαφορετικά επίπεδα: «υποκειμενικά (μέσω των ταμπού και της αυτολογοκρισίας), διαπροσωπικά (μέσω της κοινωνικής πίεσης και του ηθικού καταδικασμού) και αντικειμενικά (δηλαδή, επίσημα με την επιβολή νόμων, οδηγιών, κλπ.)».^[29]

Η κατανόηση των επιστημολογικών και φιλοσοφικών θεμελιωδών αρχών της πολιτικής ορθότητας θα απαιτούσε την εξονυχιστική μελέτη της εξέλιξης της δυτικής επιστημολογίας για να διερευνηθεί σε ποιο σημείο της ιστορίας άρχισαν να εμφανίζονται οι ιδεολογικές προϋποθέσεις και πώς αναπτύχθηκαν. Στις σύγχρονες συζητήσεις δεν φαίνεται να υπάρχει συμφωνία σχετικά με την ιστορική πορεία της πολιτικής ορθότητας, αφού άνθρωποι με διαφορετικές πεποιθήσεις δίνουν διαφορετικές γενεαλογίες. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η πολιτική ορθότητα έχει πολιτικοποιηθεί υπερβολικά μέσα στους πολιτικούς αγώνες μεταξύ των συντηρητικών και των φιλελεύθερων της Αμερικής.^{[30][31]} Ενώ οι αριστεροί συγγραφείς τείνουν να επικεντρώνονται σε περισσότερο εννοιολογικές γενεαλογίες (πώς ο όρος αυτός έχει αναπτυχθεί ιστορικά), οι συντηρητικοί συγγραφείς έχουν επικεντρωθεί στην αποκάλυψη των ιδεολογικών και φιλοσοφικών προϋποθέσεων της ιδέας. Ορισμένες πλευρές υποστηρίζουν μια ιστορική σχέση μεταξύ της σημερινής ιδεολογίας της πολιτικής ορθότητας και του πολιτιστικού μαρξισμού. Ο ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βοστώνης Angello M. Codevilla σε άρθρο αφιερωμένο στο θέμα, εδραίωσε μια στενή σχέση μεταξύ των προοδευτικών αριστερών και του κομμουνιστή θεωρητικού Antonio Gramsci «για τον οποίο η 'πολιτιστική ηγεμονία' είναι ο ίδιος ο σκοπός του αγώνα καθώς και το βασικό του

μέσο».[32] Εξέχοντες ακαδημαϊκοί έχουν επιδείξει σχέσεις μεταξύ του πολιτισμικού μαρξισμού και του μεταμοντερνισμού, αυτό που ο καθηγητής Jordan Peterson χαρακτήρισε «το 'νέο δέρμα'» του πολιτιστικού μαρξισμού», υποδηλώνοντας πώς αυτό ενίσχυσε το φαινόμενο της πολιτικής ορθότητας στην αμερικανική κοινωνία σήμερα.[33] Τα πιο φιλελεύθερα μυαλά θεωρούν τέτοιες αφηγήσεις ως θεωρίες συνωμοσίας που αποσκοπούν στην παρουσίαση της προοδευτικής ατζέντας για δικαιοσύνη και πολυπολιτισμικότητα ως απειλητική και επικίνδυνη.

Επιστημολογία της θρησκείας: Με τη φράση «επιστημολογία της θρησκείας» αναφέρομαι στο θεωρητικό και εννοιολογικό πλαίσιο εντός του οποίου έχει αναπτυχθεί η ιδέα της «θρησκείας» και, όπως εξήγησα αλλού, ορίζω την επιστημολογία ως αδιαίρετη από την κοσμοθεωρία στην οποία αναδύεται. Δεδομένου ότι στην πρόσφατη ιστορία η Δύση έχει υπαγορεύσει κανονιστικά πρότυπα για την γνωστική δημιουργία, η επιστημολογία της θρησκείας που έχει επικρατήσει συνδέεται στενά με την ιστορία των δυτικών κοινωνιών και τη δυτική κοσμοθεωρία. Ο ανθρωπολόγος Talal Asad διατύπωσε τη γενεαλογική εξέλιξη αυτής της δυτικής επιστημολογίας της θρησκείας με όρους που φαίνεται να έχουν γίνει ευρέως αποδεκτοί και στην δυτική ακαδημία (σε αντίθεση με παρόμοιες γενεαλογίες που έχουν γράψει εδώ και δεκαετίες οι Έλληνες συγγραφείς, ορθόδοξοι θεολόγοι και ιστορικοί). Μέσω μιας πολιτικο-κριτικής ιστορικής ανάλυσης, ο Asad υπέδειξε ότι η αντίληψη της θρησκείας αναπτύχθηκε μέσα στις κοινωνικο-πολιτιστικές συνθήκες που καθόρισαν τις δυτικές κοινωνίες και ήταν αδιαίρετη από τη διαδικασία της δυτικής εκκοσμίκευσης.[34]

Στάδια στη δυτική ιστορία περιελάμβαναν την απόλυτη επικράτηση του Ρωμαιοκαθολισμού και του θεολογικού σχολαστικισμού, τη Μεταρρύθμιση και τελικά τον μετα-μεταρρυθμιστικό Διαφωτισμό ο οποίος και «απελευθέρωσε» το λόγο / την διάνοια από τη θεολογία και τον δογματισμό. Καθώς η εκκοσμίκευση και η κυριαρχία του λόγου και της επιστήμης εξαπλώθηκε σ' αυτές τις κοινωνίες, διάφοροι στοχαστές άρχισαν να ορίζουν τη θρησκεία με διάφορους τρόπους ανάλογα με το στάδιο της διαδικασίας εκκοσμίκευσης (ως «φυσικό» φαινόμενο, ως υπερβατικό «*sui generis*», ως συμβολικό σύστημα, και ου τω καθεξής), τα οποία αποτελούσαν νέες επιστημολογίες της θρησκείας, που είχαν εν τέλει ως σημείο αναφοράς τη δυτική εμπειρία με τον Ρωμαιοκαθολικό Χριστιανισμό. Τελικά, αυτή η δυτική επιστημολογία της θρησκείας μεταφέρθηκε σ' άλλες κοινωνίες μέσω του ανθρωπολογικού και διεθνούς αναπτυξιακού πεδίου. Τα τελευταία χρόνια, η διαδεδομένη κριτική για το δυτικά επιστημολογικό υπόβαθρο της επιστημολογίας της «θρησκείας» έχει προκαλέσει μια σταθερή κίνηση στον ευρωπαϊκό

ακαδημαϊκό κόσμο για διαφοροποίηση και «επιστημονοποίηση» των θρησκευτικών σπουδών/μελετών με τον εκτοπισμό ή την απόρριψη της θεολογίας (που θεωρήθηκε ως κατηχητική και ως εκ τούτου «μη επιστημονική») και την αποκέντρωση του χριστιανισμού από τα αναλυτικά προγράμματα των θρησκευτικών σπουδών.

Πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας: Μια πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας ορίζεται εδώ ως η επιστημολογία της θρησκείας που κατέχει διεθνή θέση μέσω της τεχνικο-επιστημονικής γλώσσας. Αυτή αποτυπώνεται σαφέστερα στα θρησκευτικά και πολιτιστικά δικαιώματα και πρότυπα που προάγονται από τα Ηνωμένα Έθνη, τα ευρωπαϊκά πρότυπα για τη θρησκευτική εκπαίδευση και σ' άλλους διεθνείς ρυθμιστικούς όρους. Όλα αυτά φαίνεται να διαπνέονται από κοινές μεθοδικές τάσεις που τείνουν να παρουσιάζουν «όλες τις θρησκείες» μέσω μιας γλώσσας αμερόληπτης και κριτικής ('critical'), αποφεύγοντας να μιλούν περί «αυθεντικότητας», να ιεραρχούν μια «θρησκεία» έναντι άλλης, αλλά και να προάγουν τον θρησκευτικό πλουραλισμό, πολλές φορές κάνοντας διακρίσεις κατά του Χριστιανισμού, εφόσον αυτός ταυτίζεται με τον δυτικό Ρωμαιοκαθολικό Χριστιανισμό που αντιπαθείται για τον ιστορικό του ρόλο ως πηγή δογματισμού και κοινωνικής καταστολής.

Μια παρόμοια επιστημολογία είναι εμφανής στις συζητήσεις της θρησκευτικής εκπαίδευσης στον ευρωπαϊκό χώρο. Η εξέταση της Σύστασης 1720 της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης πάνω στην «Εκπαίδευση και θρησκεία» που συντάχθηκε το 2005 βοηθάει να διακρίνουμε καλύτερα αυτές τις μεθοδικές τάσεις.^[35] Η παρούσα Σύσταση βασίζεται στην απειλή του αυξανόμενου φονταμενταλισμού, της ξενοφοβίας και του ρατσισμού και ως εκ τούτου συνιστά τον διαθρησκειακό διάλογο, την κατανόηση και την ανοχή. Τούτο δύναται να επιτευχθεί μέσω μιας εκπαίδευσης που δεν ευνοεί μια ενιαία θρησκεία ή τον προσηλυτισμό, αλλά διδάσκει τις πολλαπλές θρησκείες με «ισορροπία και αντικειμενικότητα», εστιάζοντας στην «κατανόηση της ιστορίας των πολιτικών συγκρούσεων στο όνομα της θρησκείας».

Με άλλα λόγια, η πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας βασίζεται στην παραδοχή της πιθανής καταστροφικής δράσης κάθε θρησκείας την οποία σκοπεύει να συγκρατήσει μέσω της στοχαστικής εκπαίδευσης.

Αυτό που μπορεί να συμβάλλει στην εν λόγω κρίσιμη έκθεση για τις θρησκείες είναι μια «επιστημονική» προσέγγιση που εστιάζει στην «πολιτισμική και κοινωνική έκφραση των θρησκείων» εν αντιθέσει με την δογματική και την ομολογιακή διδασκαλία. Παρόλο που αυτή η πολιτικά ορθή θρησκεία απορρέει από την

ανάπτυξη της δυτικής επιστημολογίας της θρησκείας, έχει προωθηθεί στο εξωτερικό ως πρότυπο και κανονιστικό ιδανικό χωρίς αναγνώριση των συγκεκριμένων εθνοκεντρικών της βάσεων που μπορεί να είναι εντελώς αντίθετες με τις μη δυτικές κοσμοθεωρίες και τα συστήματα γνώσεων.

4. Αξιολόγηση των μαθητικών φακέλων

Σε αυτή την ενότητα πρόκειται να επισημάνω κάποιες μεθοδικές τάσεις που παρουσιάζονται σε όλους τους φακέλους και τις οποίες συσχετίζω με μια πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας όπως την επεξήγησα. Ακολουθώντας την λογική των Ελληνορθόδοξων γονέων που εξέφρασαν ανησυχίες για τους νέους φακέλους, θέλω να επικεντρωθώ στα βιβλία των κατώτερων τάξεων, δεδομένου ότι είναι σε αυτές τις ηλικίες που οι μαθητές εκτίθενται συστηματικότερα στην Ορθόδοξη πίστη και αρχίζουν να αναπτύσσουν μια πιο συγκεκριμένη αίσθηση της εθνο-θρησκευτικής τους παράδοσης. Τα βιβλία των μεγαλύτερων τάξεων παρουσιάζουν και αυτά τις ίδιες προβληματικές τάσεις, αλλά δεν έχουν προτεραιότητα σε αυτή τη συζήτηση διότι οι μαθητές είναι μεγαλύτεροι και αναμένεται να έχουν αναπτύξει την ικανότητα να επεξεργαστούν τις πληροφορίες που τους δίδονται με σωστή κρίση. Επιπλέον, οι φάκελοι στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι πλουσιότεροι σε ιστορικό περιεχόμενο, γεγονός που μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές να κατανοήσουν καλύτερα τις πληροφορίες που τους δίδονται και να αποφύγουν παρερμηνείες. Παρ' όλα αυτά, αναφέρονται και σημαντικά παραδείγματα από τους φακέλους των ανώτερων τάξεων που υποβοηθούν στην ανάπτυξη του επιχειρήματος.

Σε μια πρόσφατη ομιλία του, ο Αρχιμανδρίτης Αυγουστίνος Μύρου παρατήρησε ότι οι συγγραφείς των νέων φακέλων υπονομεύουν την Ορθόδοξη θεολογία και σωτηριολογία μέσω μιας τακτικής που απογυμνώνει την παρουσίασή τους από την ομολογιακή/δογματική γλώσσα, όσον αφορά το πρόσωπο και τις διδασκαλίες του Ιησού Χριστού. Ο Αρχιμανδρίτης ήταν από τους πρώτους που συσχέτισαν την τάση αυτή με τη λογική της «πολιτικής ορθότητας» και υπογράμμισε παραδείγματα αυτής της λογικής στους φακέλους σπουδαστών που προορίζονται για τη Β' Γυμνασίου. Αναφέρθηκε συγκεκριμένα στη συνειδητή προσπάθεια των συγγραφέων να αποφύγουν τη χρήση του όρου αμαρτία στο φοιτητικό φάκελο και την εισαγωγή των λέξεων σε εισαγωγικά σε άλλα σημεία.^[36] Ο Αρχιμανδρίτης διέκρινε σε αυτή τη γλωσσική επιλογή την υποταγή των συγγραφέων στη διεθνή λογική της «πολιτικής ορθότητας» και υποστήριξε ότι:

Όμως, εκτός από το ότι υποτιμούν τη θεόπνευστη γραπτή και προφορική Ιερή Παράδοση, η οποία έχει καθιερώσει τον όρο αμαρτία, αλλοιώνουν και το περιεχόμενο της πραγματικής της έννοιας, η οποία παραπέμπει στην αποξένωση του ανθρώπου από τον αληθινό Θεό και στην τελική αστοχία για τη σωτηρία, και όχι απλώς σε ένα ανθρώπινο λάθος, που αφορά προσωρινά μόνον τον ίδιο και κάποιους συνανθρώπους του.^[37]

Ο Αρχιμανδρίτης αναφέρεται προφανώς στην Ορθόδοξη κατανόηση της αμαρτίας ως αστοχία που απομακρύνει τον άνθρωπο από τον Θεό και εμποδίζει την αποκατάσταση της σχέσης του μαζί Του, ένα απαραίτητο βήμα για την επίτευξη της σωτηρίας του ανθρώπου. Σκοπός του ήταν να υπογραμμίσει ότι η χρήση του όρου αμαρτία δεν έχει σκοπό να κάνει ηθική κριτική για τις ανθρώπινες ενέργειες, όπως ίσως φοβούνταν οι συγγραφείς (εφόσον αισθάνθηκαν την ανάγκη να βάλουν την λέξη σε εισαγωγικά), αλλά σηματοδοτεί και μεταδίδει την Ορθόδοξη σωτηριολογία.

Ο Αρχιμανδρίτης διέκρινε και άλλες τάσεις τις οποίες συσχέτισε με τη διεθνή λογική της «πολιτικής ορθότητας», όπως η αντιπαράθεση των διαφορετικών θρησκευτικών παραδόσεων χωρίς να γίνεται οποιαδήποτε κρίση σχετικά με τις θεολογικές ή δογματικές τους θέσεις ως προς την Ορθόδοξη πίστη. Ο ισχυρισμός του Αρχιμανδρίτη ήταν ότι μια τέτοια αδογματίστη παρουσίαση μπορεί να οδηγήσει σε κακή αφομοίωση, δεδομένου ότι οι μαθητές δεν έχουν οδηγίες να εκτιμήσουν αυτά τα άλλα θρησκευτικά συστήματα εν όψει της δικής τους Ορθόδοξης παράδοσης.

Μια τελική τάση που εντόπισε αναφέρεται συγκεκριμένα στην ενότητα που είναι αφιερωμένη στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού. Ο Αρχιμανδρίτης παρατήρησε ότι ο Χριστός δεν παρουσιάζεται μέσω του πρίσματος της Ιεράς Παράδοσης, αλλά μέσω αυθαίρετα επιλεγμένων θετικών δηλώσεων από εξέχουσες προσωπικότητες άλλων θρησκειών και κοσμοθεωριών. Σημείωσε επιπλέον ότι αυτές οι απόψεις δεν σηματοδοτούν ούτε ξεκαθαρίζουν το πνευματικό υπόβαθρο των διδασκαλιών του Ιησού Χριστού, δεδομένου ότι εκφράζονται από μη Ορθόδοξους ανθρώπους που έχουν ελάχιστη κατανόηση της Ορθόδοξου θεολογίας. Αυτό θα είχε επιτευχθεί εάν οι συγγραφείς είχαν παρουσιάσει τον Ιησού Χριστό, τον Υιό του Θεού, μέσα από τις σκέψεις και τα γραπτά των Αγίων Πατέρων και άλλων αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Κατά την κατανόησή μου, ο Αρχιμανδρίτης διέκρινε διορατικά μια σιωπηρή τακτική που υποδηλώνει την πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας που εξέθεσα παραπάνω, δηλαδή την τάση να παρουσιάζονται οι θρησκευτικές παραδόσεις με

«ουδέτερη» και αδογμάτιστη γλώσσα (που δεν κάνει αξιώσεις ή υποδείξεις για την αυθεντικότητα θεολογικών θέσεων). Με τα σχόλια του Αρχιμανδρίτη ως σημείο αναφοράς, θέλω να επισημάνω μερικές επιπλέον μεθοδικές τάσεις στους μαθητικούς φακέλους των κατώτερων τάξεων οι οποίες πιστεύω είναι εξίσου σημαντικές και ενδεικτικές μιας λογικής ενσωματωμένης σε αυτήν την πολιτικά ορθή (δυτική) επιστημολογία της θρησκείας.

Αν κοιτάξουμε τον φάκελο της Δ' τάξης, για παράδειγμα, θα βρούμε μια ενότητα αφιερωμένη στην προσευχή, στην οποία αναφέρονται προσευχές από πολλά θρησκευτικά συστήματα. Η υποενότητα που αναφέρεται στην προσευχή «από τη χριστιανική παράδοση» περιλαμβάνει την εικόνα και την προσευχή του Φραγκίσκου της Ασίζης, ενός Ρωμαιοκαθολικού αγίου.^[38] Ο ίδιος άγιος αναφέρεται ξανά στον φάκελο της Α' Γυμνασίου, μαζί μ' ένα απόσπασμα από τη ζωή του.^[39] Ενώ οι συγγραφείς συμπεριλαμβάνουν την πληροφορία ότι είναι Ρωμαιοκαθολικός άγιος, δεν εξηγούν το σκεπτικό πίσω από την επιλογή που κάνουν και ειδικά στην πρώτη περίπτωση όπου η συζήτηση αφορά στην προσευχή στη χριστιανική παράδοση γενικά. Θα μπορούσαν οι συγγραφείς να συμπεριλαμβάνουν έναν Ορθόδοξο άγιο, δεδομένου ότι το μάθημα αφορά πρωτίστως και κυρίως την Ορθοδοξία. Εάν η ανησυχία ήταν να διαφοροποιήσουν το περιεχόμενο, οι συγγραφείς θα μπορούσαν να συμπεριλάβουν Ρώσους, Ρουμάνους, Μολδαβούς, Σέρβους ή άλλους Ορθόδοξους αγίους άλλων εθνικοτήτων και πολιτισμών ή στην εσχάτη έναν άγιο της Αιθιοπικής Ορθόδοξης ή άλλων μη-Χαλκηδόνιων Εκκλησιών που έχουν περισσότερη σχέση με την Ορθόδοξη παράδοση απ' ότι έχει η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Είτε οι συγγραφείς εξομοιώνουν σιωπηρά την «χριστιανική» παράδοση με τον Ρωμαιοκαθολικισμό ή θέλουν να δώσουν προτεραιότητα σε Καθολικό (δυτικό) άγιο για λόγους πολιτικής ορθότητας που απαιτούν την παράβλεψη σημαντικών διαφορών ανάμεσα σε χριστιανικές παραδόσεις.

Αν ισχύει η πρώτη υπόθεση, αυτό υποδηλώνει ότι οι συγγραφείς έχουν μια δυτικο-κεντρική κατανόηση του Χριστιανισμού, συγχέοντας τον Ρωμαιοκαθολικισμό με τον Χριστιανισμό, κάτι που γίνεται ευρέως και στα γραπτά δυτικών. Τούτο είναι μάλλον απίθανο. Το πιο πιθανό είναι να είναι η δεύτερη υπόθεση έγκυρη. Η απόφαση των συγγραφέων να συμπεριλάβουν έναν Καθολικό άγιο θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει την πρόθεσή τους να είναι πολιτικά ορθοί με το να μην δείξουν καλύτερη μεταχείριση ή προτίμηση στην Ορθοδοξία και να ευνοήσουν τον Καθολικισμό, ο οποίος στην Ελλάδα είναι η μειονοτική, αλλοδαπή ή «άλλη» θρησκευτική παράδοση. Θα μπορούσε επίσης να αποτελεί στρατηγική ώστε να επιτευχθεί προσέγγιση χριστιανικών παραδόσεων ιστορικά

διαχωρισμένων. Ωστόσο, με αυτό τον τρόπο υπάρχει κίνδυνος οι συγγραφείς να παραπλανήσουν τον μαθητή, ο οποίος πρέπει να βγει από το Ορθόδοξο μάθημα καταρτισμένος έχοντας κατανοήσει τα βασικά δογματικά και θεολογικά θεμέλια της Ορθόδοξης παράδοσης σε σχέση με άλλες χριστιανικές παραδόσεις.

Συμπεριλαμβάνοντας Ρωμαιοκαθολικούς ή Προτεστάντες ή άλλους αγίους μαζί με Ορθόδοξους αγίους, οι συγγραφείς σβήνουν σιωπηρά τις διαμετρικές διαφορές μεταξύ δυτικού και ανατολικού Χριστιανισμού και την σημασία που δίνει ο καθένας στην αγιότητα. Μέσα στην Ορθοδοξία, άγιος είναι κάποιος που έχει επιτύχει κοινωνία με τον Θεό και έχει φτάσει σε μια κατάσταση θέωσης. Η αγιότητα στην Ορθόδοξη παράδοση βασίζεται στην Ορθόδοξη άσκηση και την καρδιακή προσευχή που ποτέ δεν αναπτύχθηκε μέσα στον Ρωμαιοκαθολικό Χριστιανισμό. Συμπεριλαμβάνοντας έναν Καθολικό άγιο, που δεν πληροί τις προϋποθέσεις αγιότητος στην Ορθόδοξη παράδοση, οι συγγραφείς ελαχιστοποιούν τις ιστορικές διαφοροποιήσεις μεταξύ του ανατολικού Ορθόδοξου Χριστιανισμού και του δυτικού Ρωμαιοκαθολικισμού που οδήγησαν τελικά στο σχίσμα του 11ου αιώνα. Αυτό δείχνει ότι θέλουν μάλλον να δώσουν προτεραιότητα στη διάδοση της αρμονίας μεταξύ των θρησκευτικών παραδόσεων και των πιστών τους μέσα από μια επιλεκτική παράθεση προσώπων και διδασκαλιών από διαφορετικές χριστιανικές παραδόσεις και όχι στην εξασφάλιση και επεξήγηση της μοναδικής Ορθόδοξης παράδοσης και πίστης.

Ακόμη μια μεθοδική τάση που φαίνεται ύποπτη στα βιβλία είναι η επιλογή των συγγραφέων να συμπεριλάβουν πληροφορίες για Ορθόδοξες προσωπικότητες, όπως παρουσιάζονται σε μη Ορθόδοξες θρησκευτικές παραδόσεις. Για παράδειγμα, στο φάκελο που προορίζεται για την Δ' τάξη του δημοτικού σχολείου, οι συγγραφείς επιλέγουν να συμπεριλάβουν σε μια ενότητα αφιερωμένη στη Μητέρα του Θεού ένα απόσπασμα από την αναπαράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου.^[40] Οι συγγραφείς παραθέτουν κοντά στην Ορθόδοξη κατανόηση της Παναγίας, της Μητέρας του Θεού, την εκτίμησή της από το Κοράνι ως την «αγνή μητέρα» ενός από τους «προφήτες» του Θεού, του Ιησού Χριστού. Το ίδιο μοτίβο εμφανίζεται στο βιβλίο της Β' Γυμνασίου όπου ο ίδιος ο Ιησούς παρουσιάζεται μέσω του πρίσματος της Ισλαμικής *Hadith*.^[41] Είναι αξιοπερίεργο γιατί οι μαθητές ηλικίας μικρότερης των 10 ετών πρέπει να γνωρίζουν πώς η Ισλαμική παράδοση αντιλαμβάνεται τον Ιησού ή τη Μητέρα του, δεδομένου ότι αρνείται τον Ιησού Χριστό ως Θεό που ενσαρκώθηκε για να σωθεί η ανθρωπότητα μέσω Αυτού και απεικονίζει την Παναγία ως μητέρα του Ιησού Χριστού του «προφήτη» και όχι ως Θεο-τόκο.

Μια λογική υπόθεση είναι ότι οι συγγραφείς αποσκοπούν στο να γεφυρώσουν την Ορθοδοξία και το Ισλάμ υποδηλώνοντας ότι η ισλαμική παράδοση έχει θετική άποψη για πρόσωπα που αγαπώνται ή λατρεύονται στην Ορθόδοξη παράδοση και έτσι να οδηγήσουν τους μαθητές να αναπτύξουν μια καλοήγη εικόνα για το Ισλάμ. Αυτό πρέπει να παραταθεί στο γεγονός ότι στις πρώτες τάξεις οι μαθητές δεν έχουν γνώση της ιστορικής μουσουλμανικής κατάκτησης των Ορθόδοξων Ρωμηών, των προγόνων των σημερινών Ελλήνων και ότι στις ανώτερες τάξεις δεν περιλαμβάνεται καμία πληροφορία για τις πιο αμφιλεγόμενες διδασκαλίες στο Κοράνι και στην *Hadith*, ιδιαίτερα όσον αφορά τις διδασκαλίες τους για τους άπιστους, τον ιερό πόλεμο ('τζιχάντ') και τις γυναίκες (συζύγους, σκλάβες πολέμου, κ.τ.λ.). Οι συντάκτες κατ' αυτόν τον τρόπο καλλιεργούν μη ρεαλιστικές απόψεις για το Ισλάμ, οι οποίες σαφώς δεν είναι «ουδέτερες» ή «αντικειμενικές», αλλά μάλλον στρατηγικά θετικές με πολιτικά ορθό τρόπο.

Το πιο ενοχλητικό μοτίβο στους φακέλους είναι, ωστόσο, η ρητή προαγωγή από τους συγγραφείς μιας ιδεαλιστικής αντίληψης της «θρησκείας» που θυμίζει τα λεγόμενα φαινομενολογικά ρεύματα στο ευρωπαϊκό πεδίο των θρησκευτικών σπουδών. Αυτό γίνεται προφανές όταν οι συγγραφείς απομονώνουν ξεχωριστά στοιχεία όλων των «θρησκείων», όπως η προσευχή, οι κανόνες και τα τελετουργικά, παραθέτοντας παραδείγματα από διαφορετικές «θρησκείες».

Για παράδειγμα, ο φάκελος προοριζόμενος για την Ε' τάξη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης περιλαμβάνει έναν τίτλο «Κανόνες σε άλλες θρησκείες».[42] Οι συγγραφείς δηλώνουν ανοιχτά ότι «οι κανόνες αποτελούν βασικό στοιχείο όλων των θρησκείων», που δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι υιοθετούν μια απολυτοποιημένη ('essentialist') κατανόηση των «θρησκείων». Αυτό όχι μόνο γιατί επαναλαμβάνουν τις απλοποιήσεις των δυτικών στοχαστών της θρησκείας, όπως ο Talal Asad και άλλοι τους έχουν επισημάνει, αλλοιώνουν όμως και την μοναδική Ορθόδοξη θεολογία.

Από θεολογική άποψη, η Ορθοδοξία δεν έχει «κανόνες», όπως υποδηλώνουν οι συγγραφείς με την γενικευμένη δήλωσή τους. Είναι ακριβέστερο (αν και ακόμα ανεπαρκές) να ειπωθεί ότι η Ορθοδοξία είναι μια κοσμοθεωρία με μια μοναδική γνωσιολογία και ανθρωπολογία που συνολικά παρέχει μια ολοκληρωμένη εξήγηση για την προέλευση και ιστορία της ανθρωπότητας, το νόημα και το στόχο της κοσμικής ζωής και «οδικά σημεία» ('signposts') για να κατευθυνθούν οι πιστοί στην εκπλήρωση του τελικού στόχου τους που είναι η Σωτηρία και Αιώνια Ζωή. Αυτά τα «οδικά σημεία» δεν εννοούνται ως «κανόνες» από τους Ορθόδοξους χριστιανούς αλλά ως

διδασκαλίες που θέλουν να καθοδηγήσουν και να στηρίξουν τους πιστούς στον αγώνα τους να θεραπευτούν από την αμαρτία και τα πάθη και να ζήσουν εν κοινωνία Θεού.

Η απολυτοποιημένη γλώσσα και οι γενικεύσεις των συγγραφέων λοιπόν μπορούν μόνο να παραπλανήσουν τους μαθητές που είναι πιθανό να αρχίσουν να αντιλαμβάνονται την Ορθοδοξία με νομικιστικούς όρους, δηλαδή ως «θρησκεία» ελέγχου και όχι ως θεολογία που στοχεύει να θεραπεύσει την ανθρωπότητα από την πάθη απελευθερώνοντας όλους τους ανθρώπους από τα κοσμικά δεσμά της αμαρτίας και της διαφθοράς.

Ένα τελικό μοτίβο που είναι και ιδιαίτερα δυτικο-κεντρικό και αντιπαιδαγωγικό είναι η προώθηση ενός οικουμενικού εκκλησιαστικού κινήματος, έμμεσα ή άμεσα στους μαθητές. Είναι απαραίτητο να στραφούμε στο βιβλίο της Γ' Γυμνασίου, όπου αυτή η τάση είναι πιο διακριτή. Αυτό γίνεται ορατό ήδη στον τίτλο του φακέλου που είναι: «Θρησκεία στη ζωή, την ιστορία και τον πολιτισμό: Από την τοπική στην οικουμενική». Αργότερα, στην ενότητα IV με τίτλο «Για την ένωση όλων: το αίτημα για ενότητα», απαριθμούνται οι δηλώσεις και προσπάθειες που έχουν γίνει για την προσέγγιση των Ορθοδόξων και Καθολικών. Ένα ξεχωριστό τμήμα είναι αφιερωμένο στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, το σώμα που βρίσκεται στην πρώτη γραμμή του Οικουμενικού κινήματος που κάποιος έχει έγκυρα αποκαλέσει «το ευαγγελικό προτεσταντικό όνειρο μιας ενωμένης και παγκόσμιας ιεραποστολής ανεξάρτητα από

^[43] δογματικές ιδιαιτερότητες και ευαισθησίες». Το συγκεκριμένο βιβλίο είναι εύφορο σε αναφορές στον Οικουμενισμό, ο οποίος παρουσιάζεται ως υπέρβαση των εθνικών και πολιτισμικών διαφορών για την επίτευξη κοινών στόχων, όπως η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Αυτή η απασχόληση με τον οικουμενικό διάλογο φαίνεται αβλαβής, αλλά είναι ύποπτη για διάφορους λόγους. Πρώτα απ' όλα, είναι αδικαιολόγητο ένα εκκλησιαστικό κίνημα για ένωση να προωθείται στους εκπαιδευτικούς φακέλους, εφόσον πολλοί έχουν προειδοποιήσει επανειλημμένα κατά της κατήχησης. Κατά την άποψή μου, η υπαγόρευση στους μαθητές ότι ο οικουμενικός διάλογος είναι η σωστή προσέγγιση για το μέλλον είναι ακριβώς μια κίνηση περιοριστική και παραβιαστική γιατί έχει ύφος κανονιστικό ή ρυθμιστικό (normative).

Η απόφαση των συγγραφέων να υποστηρίξουν το οικουμενικό κίνημα υποδηλώνει είτε μια προσωπικά ευνοϊκή στάση προς τον Οικουμενισμό, την οποία αντιπαιδαγωγικά επιβάλλουν στους μαθητές, είτε μια μη συνειδητοποιημένη αφομοίωση δυτικών προτύπων εφόσον είναι φανερό ότι ο Οικουμενισμός συμφωνεί

με τις ευρωπαϊκές κατευθυντήριες γραμμές και το όραμα για διάλογο και συνεργασία μεταξύ «όλων των θρησκειών». Η πρώτη θέση αγνοεί ότι το ζήτημα του Οικουμενισμού έχει αμφισβητηθεί μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία, γεγονός που καθιστά ακατάλληλο για τους συγγραφείς, που οφείλουν να είναι αμερόληπτοι, να παίρνουν θέση. Η δεύτερη υπόθεση σημαίνει ότι οι συγγραφείς προτιμούν την πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας, αγνοώντας ξανά τις δυτικές της καταβολές και βάσεις που μπορεί να μην ταιριάζουν καθόλου στο Ορθόδοξο πλαίσιο.

Σε πρόσφατη δημοσίευσή του, ο Πατήρ Peter Alban Heers προέβαλε την ιστορική εξέλιξη του Οικουμενικού κινήματος, δείχνοντας ότι αυτό έχει τις ρίζες του στην προτεσταντική ιεραποστολική δραστηριότητα του 19ου αιώνα. Ο Πατήρ Heers διατύπωσε για ποιους λόγους οι προτεσταντικές αξίες που στηρίζουν το Οικουμενικό κίνημα είναι ουσιαστικά αντίθετες με τις Ορθόδοξες εκκλησιαστικές προϋποθέσεις, παρά το γεγονός ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει λάβει μέρος σε αυτήν την πρωτοβουλία. Η συμμετοχή της στο Οικουμενικό κίνημα ωστόσο παραμένει σήμερα αμφισβητούμενη, καθώς αντιστρέφει την παραδοσιακή επιφύλαξη με την οποία η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει αλληλεπιδράσει με ετερόδοξες παραδόσεις όσον αφορά στην ιεραποστολή, η οποία «ακυρώνει τον ίδιο τον λόγο της συμμετοχής, δηλαδή να ενσταλάξει στην ετερόδοξη πλευρά καλή «ανησυχία», και την αίσθηση

διαχωρισμού από την Εκκλησία».^[44] Η ανοικτή έγκριση και προώθηση του οικουμενικού κινήματος είναι τότε υποκειμενική (σίγουρα όχι «αντικειμενική») και όχι πλήρως εναρμονισμένη με τις εσωτερικές συζητήσεις και διαμάχες της Ορθοδόξου Εκκλησίας, μια πολιτικά ορθή χειρονομία που απεικονίζει την πραγματικότητα πιο θετικά και μονόπλευρα από ό,τι πραγματικά είναι.

Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν εδώ δεν είναι εξαντλητικά και αποσκοπούν να επισημάνουν μόνο ορισμένες μεθοδικές τάσεις που είναι εμφανείς σε όλους τους προτεινόμενους φακέλους. Αξίζει να επαναλάβουμε ότι αυτές οι τάσεις συμφωνούν τέλεια με μια πολιτική ορθή επιστημολογία της θρησκείας όπως την περιέγραψα. Αυτή οραματίζεται τις θρησκείες ως ίσες, τέλεια συμβατές και ικανές να ταιριάζουν σ' ένα οικουμενιστικό ιδανικό με τη μορφή δημοκρατικού θρησκευτικού πλουραλισμού.

5. Επιστημολογική αποικιοκρατία

Η επιστημολογική αποικιοκρατία είναι ένας όρος που χρησιμοποιώ εδώ και μερικά χρόνια για να δηλώσω τη συνέχιση της δυτικής αποικιοκρατίας μέσω των

συστημάτων γνώσεως.[45] Υποστηρίζω ότι αυτό συμβαίνει μέσω της σιωπηρής επιβολής της δυτικής επιστήμης και των δυτικών ιδεών σε μη δυτικές και μη εκκοσμηκευμένες κοινωνίες τόσο από εγχώριους όσο και από διεθνείς φορείς που τους δίνουν προτεραιότητα χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τα γνωσιολογικά συστήματα που εκτιμώνται εντός εθνικών ορίων. Έχω υποστηρίξει προηγουμένως ότι τα συστήματα γνώσης (επιστημολογίες/γνωσιολογίες) είναι αδιαχώριστα από τις κοσμοθεωρίες που τα γεννούν, πράγμα που σημαίνει ότι η προώθηση μιας συγκεκριμένης επιστημολογίας της θρησκείας είναι επίσης και μια αναπόφευκτη προώθηση της κοσμοθεωρίας που την δημιούργησε. Αυτό μπορεί στη συνέχεια να οδηγήσει σε «σύγχυση» αφού μια κοσμοθεωρία υπερκαλύπτεται από μια άλλη, το οποίο αναμένεται να προκαλέσει αντιδράσεις από εθνικές ομάδες που θεωρούν ότι οι κοσμοθεωρίες τους παραβιάζονται ή διαστρεβλώνονται μέσα από μια φαινομενικά απολιτική (δυτική) επιστημολογία. Μια τέτοια προσέγγιση, καθοδηγούμενη από την επιθυμία να προωθηθεί η θρησκευτική ανοχή, μπορεί στη συνέχεια να προάγει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα του ανταγωνισμού και ακόμη και να ευνοήσει την άνοδο του φονταμενταλισμού.

Η πρότασή μου είναι ότι η πολιτικά ορθή κατεύθυνση των μαθητικών φακέλων για το Ορθόδοξο μάθημα είναι ένα σύμπτωμα ενός ευρέως διαδεδομένου φαινομένου επιστημολογικής (δηλαδή εγγενώς δυτικής) αποικιοκρατίας. Οι πολιτικά ορθοί συντελεστές που προωθούν αυτήν την αλλαγή δεν είναι απαραίτητα ξένοι αλλά Έλληνες σε ισχυρά και με επιρροή πολιτικά, εκπαιδευτικά και πολιτιστικά ιδρύματα της χώρας που υιοθετούν μια δυτική επιστημολογία της θρησκείας για διάφορους υποκειμενικούς, πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Οι προσπάθειές τους να δυτικοποιήσουν το Ορθόδοξο μάθημα θα πρέπει να ενσωματωθούν σε μια συστηματική προσπάθεια που γίνεται ήδη από την εποχή της απελευθέρωσης για να δημιουργηθεί το Ελληνικό έθνος «κατ' εικόνα» των δυτικών συστημάτων και ιδανικών.

Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι το Ορθόδοξο μάθημα εισήχθη περίπου από την εποχή της ανεξαρτησίας της χώρας και ότι άλλαξε βαθμιαία για να προσαρμοστεί περισσότερο στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Μία ιδιαίτερα αισθητή κατεύθυνση αλλαγής έγινε στα χρόνια της ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όπως δηλώνει το Υπουργείο Εξωτερικών, «Ειδικά από το 1988 και εξής, η Ελλάδα άρχισε να υποστηρίζει το 'ομοσπονδιακό' πρότυπο ενσωμάτωσης καθώς και την ανάπτυξη κοινής πολιτικής σε νέους τομείς (εκπαίδευση, υγεία και περιβάλλον) ...».[46]

Σε μια εξέταση και πρόταση για το Ορθόδοξο μάθημα που συντάχθηκε πρόσφατα από το Υπουργείο Παιδείας και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, δηλώνεται επίσης ότι: «Στα έτη 1990-1992 συντάχθηκαν νέα ΑΠ για την Πρωτοβάθμια, τα οποία υπογραμμίζοντας την εισαγωγική αποστολή του Δημοτικού, επιχείρησαν να απομακρυνθούν από τον ιστορισμό, τη νοησιарχία και την παράθεση στερεότυπων γνώσεων».[47] Οι συγγραφείς συνεχίζουν: «Το 1992 προέκυψε η ανάγκη νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων και για τη Δευτεροβάθμια, καθώς τα προηγούμενα ίσχυαν ήδη δέκα χρόνια και η χώρα βρισκόταν στα πρόθυρα της ευρωπαϊκής ένταξης».[48] Οι πρόσφατες αλλαγές στους φακέλους αποτελούν ως εκ τούτου μέρος μιας συνολικής προσπάθειας εκσυγχρονισμού του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος με βάση ευρωπαϊκά πρότυπα, με αποκορύφωμα την οραματική ατζέντα του «Νέου Σχολείου» (21ου αιώνα), στο πλαίσιο του οποίου χρηματοδοτήθηκε και αυτή η αλλαγή προγράμματος σπουδών. Εκεί θεωρείται ότι αυτός ο εκσυγχρονισμός ξεκινά με μια αλλαγή στο περιεχόμενο του μαθήματος: «Αφετηρία για το νέο εγχείρημα είναι η διαμόρφωση νέου προγράμματος σπουδών, προσχολικής, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης».[49] Αυτή η πρωτοβουλία χρηματοδοτείται από το την ελληνική κυβέρνηση και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Αλλά ποιά είναι αυτά τα πρότυπα; Είναι χρήσιμο εδώ να εξετάσουμε πιο προσεκτικά την πρόταση για το νέο Ορθόδοξο μάθημα που συνέταξε το Υπουργείο Παιδείας και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο στο πλαίσιο της ατζέντας «Νέο Σχολείο». Οι συγγραφείς συνεχίζουν την επισκόπησή τους και περιγράφουν τις αλλαγές στο μάθημα στα χρόνια μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ:

Το 2002, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σε ένα νέο σχεδιασμό για την υποχρεωτική εκπαίδευση, κατάρτισε και δημοσίευσε το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και τα συνακόλουθα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) για την υποχρεωτική εννεαετή εκπαίδευση (ΦΕΚ τ. Β΄ αρ. 303/13– 03–03). Η σκοποθεσία των νέων ΑΠ παρουσιάζεται αρκετά εκσυγχρονισμένη, αφού περιλαμβάνει την ανάδειξη της συμβολής του Χριστιανισμού στη συνοχή του σύγχρονου κόσμου και στην ποιότητα της ζωής, την ευαισθητοποίηση και έμπρακτη δέσμευση των μαθητών απέναντι στους σύγχρονους κοινωνικούς προβληματισμούς, την υπογράμμιση του υπερφυλετικού, υπερεθνικού και οικουμενικού χαρακτήρα του χριστιανικού μηνύματος, τις διαπιστώσεις γύρω από την πολυπολιτισμική, πολυφυλετική και πολυθρησκευτική δομή των σύγχρονων κοινωνιών και, τέλος, τη συνειδητοποίηση της ανάγκης για διαχριστιανική και διαθρησκευτική επικοινωνία. Το ΜτΘ απομακρύνεται από τον κατηχητικό χαρακτήρα του και είναι ένα μάθημα εγκεντρισμένο μεν στην Ορθόδοξη παράδοση όμως με σαφέστατα *γνωσιακό*,

μορφωτικό και παιδαγωγικό χαρακτήρα. Η διάρθρωση των περιεχομένων του παραμένει η ίδια, με μόνη καινοτομία την εισαγωγή του ίδιου του κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης στην Α΄ Γυμνασίου. Ως προς το άνοιγμα προς τις άλλες ομολογίες και θρησκείες, εκτός από τη διδασκαλία τους στη Β΄ τάξη του Λυκείου, εισάγονται και στις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου ορισμένες διδακτικές ενότητες για τον Ρωμαιοκαθολικισμό, τον Προτεσταντισμό, τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ.^[50]

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κατεύθυνση της αλλαγής στους φακέλους των σπουδαστών συνεχίζει αυτή την τάση της διαθρησκειακής επικοινωνίας (Οικουμενισμού), της πολυθρησκευτικότητας και του πλουραλισμού. Στην πραγματικότητα, οι συγγραφείς δηλώνουν ανοιχτά ότι μια αλλαγή στο θρησκευτικό μάθημα είναι επιτακτική, καθώς τα πρότυπα που περιγράφονται στα ευρωπαϊκά κείμενα που αφορούν την εκπαίδευση έχουν κινηθεί προς την κατεύθυνση της προώθησης ενός μοντέλου μαθήματος Θρησκευτικών που ξεπερνά τις θρησκευτικές, πολιτιστικές, φυλετικές και άλλες διαφορές και καθιστά το μάθημα προσβάσιμο σε όλους χωρίς διακρίσεις. Οι συγγραφείς προσθέτουν: «Αν και δεν επιδιώκονται ενιαίες και ομοιόμορφες λύσεις, αφού κάθε χώρα είναι απόλυτα ελεύθερη να επιλέγει τον χαρακτήρα και τις κατευθύνσεις της θρησκευτικής εκπαίδευσης (επιλογή που σχετίζεται στενά με την ιδιαίτερη ιστορική και πολιτισμική της συνάφεια), αναγνωρίζεται πως ένα ΜτΘ που στοχεύει αποκλειστικά και μόνο στην εξοικείωση των μαθητών σε μια μόνο ιδιαίτερη θρησκευτική παράδοση έχει πλέον φτάσει στα όριά του».^[51] Οι συντάκτες καταλήγουν συνοψίζοντας τα πρότυπα που θέτει η ευρωπαϊκή πραγματικότητα για τη θρησκευτική εκπαίδευση, ένα από τα οποία είναι ότι το μάθημα «Χρειάζεται να περιλαμβάνει θεωρήσεις διαχριστιανικής και διαθρησκειακής μάθησης, διαλόγου, συνεργασίας και συλλογικότητας».^[52] Αυτά είναι λοιπόν τα πρότυπα που κατεύθυναν την πρόσφατη αλλαγή στο Ορθόδοξο μάθημα, το οποίο μετατράπηκε σε έδρα προώθησης της διαθρησκειακής συνύπαρξης, η οποία διαθρησκευτική συνύπαρξη θεωρείται ότι μπορεί να επιτευχθεί μόνο εάν καμία «θρησκεία» δεν προωθείται ως αυθεντική. Η ίδια τάση εξηγεί και την έμφαση που δίδεται στο Οικουμενιστικό κίνημα στους φακέλους.

Λίγα ακόμα σχόλια σχετικά με την αξιολόγηση και πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για το νέο Ορθόδοξο μάθημα στην Ελλάδα είναι επιτακτική. Στη σελίδα 20 οι συγγραφείς εξηγούν τη νέα προσέγγιση του προγράμματος σπουδών που οραματίζονται:

Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο θεμελιώδες ενδιαφέρον που συνιστά τη θρησκευτική γνώση στο ΜτΘ μας οδηγεί σε μια εμπειρική προσέγγιση: αυτό δηλαδή που ενδιαφέρει τον μαθητή είναι να μπορεί να απαντά σε ερωτήσεις, να γνωρίζει κανόνες και νόμους που διέπουν το συγκεκριμένο

γνωστικό αντικείμενο. Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να πούμε ότι ο μαθητής στέκεται «έξω» από το αντικείμενο και, ιδιαίτερα ως προς το ΜτΘ, ενδιαφέρεται να μάθει διάφορα δεδομένα γύρω από τη γλώσσα, τους συμβολικούς κώδικες, τους κανόνες και τις εφαρμογές τους σε κάθε θρησκεία. [53]

Σύμφωνα με αυτή την παράγραφο, η νέα προσέγγιση στο Ορθόδοξο μάθημα καλεί τον μαθητή να παραμείνει «έξω» από το αντικείμενο και να το εκτιμήσει αντικειμενικά ως παρατηρητής. Με άλλα λόγια, η «θρησκεία» θεωρείται *αντικείμενο* που μπορεί μελετηθεί από κάποιον από τη θέση ενός «παρατηρητή» ('outsider'). Ενώ αυτή η «επιστημονική» προσέγγιση ευθυγραμμίζεται τέλεια με μια δυτική επιστημολογία της θρησκείας θα πρέπει να προβληματιστεί εάν αυτή μπορεί να εκπληρώσει την προσδοκία του Συντάγματος και να διασφαλίσει ότι η εκπαίδευση καλλιεργεί τη θρησκευτική συνείδηση των Ορθόδοξων μαθητών. Πώς μπορεί να αναπτυχθεί η θρησκευτική συνείδηση εάν ο μαθητής υποχρεούται να γίνει παρατηρητής της ίδιας της παράδοσης και της πίστης που πρέπει να ενστερνιστεί για να γίνει Ορθόδοξος; Η επιστημονική παρατήρηση που εννοείται εδώ είναι αντίθετη μιας προσωπικής σχέσης μεταξύ παρατηρητή και αντικειμένου, εφόσον κάθε αντικείμενο κατανοείται σαν να είναι εκτός του υποκειμένου. Αυτή η αντικειμενοποίηση του μαθήματος όχι μόνο προωθεί μια απολυτοποιημένη ('essentialist') αντίληψη της θρησκείας, αλλά τελικά επιβάλλει μια δυτική αντίληψη της θρησκείας ως αντικειμένου, πάνω σε μια ανατολική σύλληψη της θρησκείας ως μιας διαδικασίας που ενσωματώνεται ψυχοσωματικά και βιώνεται καρδιακά και όχι ως κάτι που πρέπει να εκτιμηθεί μέσω της διάνοιας/λόγου και της επιστήμης.

Στη σελίδα 21 οι συγγραφείς αναφέρουν επίσης ότι ο νέος στόχος για το περιεχόμενο των βιβλίων είναι η «χειραφέτηση» του μαθητή. Εξηγείται ότι υπό αυτή την προοπτική «ο μαθητής θα επιβεβαιώσει ότι η επιστήμη τολμά, επινοεί και ελευθερώνει». Οι συγγραφείς συνεχίζουν: «Καμιά απόδειξη δεν γίνεται αποδεκτή με 'ελαφριά καρδιά,' τίποτε δεν θεωρείται δεδομένο, καμιά εξουσία δεν είναι υπεράνω κριτικής, συμπεριλαμβανόμενης και της αυθεντίας του εκπαιδευτικού». [54]

Εδώ γίνεται ξεκάθαρο ότι το όλο δοκίμιο διαπνέεται από τα «διδάγματα» της δυτικής ιστορικής εμπειρίας με τον Καθολικό δογματισμό που υποτάσσει την ανθρώπινη διάνοια σε απόλυτες αλήθειες, μια ιστορική εμπειρία που οι συντάκτες της πρότασης φαίνεται να έχουν αφομοιωθεί πλήρως δεδομένου ότι θέλουν να αποφύγουν το ίδιο περιστατικό στον ανατολικό χώρο. Υποστηρίζουν έτσι, μη συνειδητά ίσως, ότι η δυτική εμπειρία με τη Ρωμαιοκαθολική σχολαστικότητα ήταν και η εμπειρία της ανατολικής

Ορθοδοξίας. Επειδή στο παρελθόν η θρησκεία βάλθηκε να ελέγξει τη διάνοια και επειδή ήταν η λογική φιλοσοφία που απελευθέρωσε το μυαλό από τη δογματική θεολογία, οι συγγραφείς ισχυρίζονται ότι η νέα προσέγγιση στο μάθημα πρέπει να είναι αυτή που στοχεύει στην «χειραφέτηση», ένα βασικό εργαλείο της οποίας είναι ο «αυτοστοχασμός» (δηλαδή η φιλοσοφία). Δεν είναι γνωστό στους συγγραφείς ότι η ανατολική Ορθοδοξία είχε μια διαμετρικά διαφορετική ιστορία της Εκκλησίας, της θεολογίας και της κοινωνίας από το δυτικό Χριστιανισμό; Πρέπει να τονίζεται επανειλημμένως ότι οι Ορθόδοξοι της Ανατολικής Ρωμανίας δεν υιοθέτησαν την αριστοτελική κατανόηση του Αγίου Αυγουστίνου ότι ο Θεός (στην ουσία Του) μπορεί να γίνει γνωστός μέσω της διάνοιας, αφού διαχώριζαν πάντα μεταξύ της Άκτιστης ουσίας του Θεού και του κτιστού κόσμου και ανθρώπου;

Η ανατολική Ορθόδοξη παράδοση ποτέ δεν ανέπτυξε ένα κίνημα όπως είναι ο σχολαστικισμός και ως εκ τούτου ο λόγος ποτέ δεν ελέγχθηκε από τη θεολογία. Οι συγγραφείς πρέπει να γνωρίζουν ότι οι Απόστολοι, οι Άγιοι Πατέρες και η Ιερά Παράδοση στο σύνολό της πάντα μίλησαν για θέωση, την αποκάλυψη θείων μυστηρίων μέσω της κοινωνίας με τον Θεό. Αυτή η κοινωνία με το Θεό ήταν πάντα θέμα του νου, της «λογικής καρδιάς», και όχι της διάνοιας. Συνεπάγεται άρα ότι δεν υπάρχει ανάγκη για απελευθέρωση της κριτικής σκέψης των πιστών, αφού η κριτική σκέψη τους δεν ήταν ποτέ εξαρτημένη ή ελεγχόμενη από τη θεολογία. Η μεταφορά των «διδασμάτων» και των προτύπων της δυτικής εμπειρίας με τον σχολαστικισμό στο ελληνικό πλαίσιο, που ιστορικά προέρχεται από την Ανατολική Ρωμανία, είναι δυτικοκεντρική και αλαζονική. Το πιο σημαντικό είναι ότι πρόκειται για μια έμμεση κίνηση εκκοσμίκευσης, καθώς η δυτική «χειραφετική» επιστημολογία της θρησκείας υπήρξε αδιαίρετη από την εκκοσμίκευση του δυτικού κόσμου.

Οι συγγραφείς αυτής της πρότασης έχουν είτε αφομοιώσει τη δυτική επιστημολογία μέσω πολιτικά ορθής τεχνικής και επιστημονικής γλώσσας χωρίς να το αντιληφθούν, είτε γνωρίζουν ότι τα πρότυπα αυτά προέρχονται από τη δυτική κοινωνική εμπειρία και επιστημολογία και τα προτείνουν παρ' όλα αυτά επειδή είναι πεπεισμένοι ότι η δυτικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, στην προκειμένη περίπτωση μέσω της παιδείας, είναι επιθυμητή ή ίσως συμβαδίζει καλύτερα με τις πεπαιθήσεις ενός άθεου κράτους. Το σχόλιο ενός συγγραφέα σχετικά με την πολιτικά ορθή λογική ίσως να συλλαμβάνει τα βαθύτερα κίνητρα αυτών που χάραξαν τις κατευθυντήριες ιδέες για τους μαθητικούς φακέλους: «Οι πολιτικά ορθοί πιστεύουν ότι γνωρίζουν την αλήθεια για τη δικαιοσύνη και ότι οι

γνώσεις τους αντιπροσωπεύουν την ανώτερη, απελευθερωτική εκπαίδευση».^[55]

Παραβίαση του γνωσιολογικού δικαιώματος

Στον τομέα της διεθνούς ανάπτυξης η διατύπωση του Amartya Sen της ανάπτυξης ως ελευθερίας ('development as freedom') «να ζούμε το είδος της ζωής που έχουμε λόγο να εκτιμούμε»^[56] είναι ευρέως γνωστή. Αυτή η θεωρία βασίζεται στην κατανόηση ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν ορισμένες καταστάσεις και δραστηριότητες ('doing and beings') που αγαπούν ή επιθυμούν να επιτύχουν για να μπορούν να ζουν με τους τρόπους που επιθυμούν ('functionings'). Αυτές οι καταστάσεις και δραστηριότητες ορίζονται σύμφωνα με τη ζωή που κάθε άτομο έχει λόγους να εκτιμά, γεγονός που θέτει την ανθρώπινη ελευθερία στο κέντρο της ανάπτυξης. Ο Sen προτείνει ότι για να επιτύχουν να ζουν με τους τρόπους που θέλουν οι άνθρωποι πρέπει να έχουν πρόσβαση στις σωστές επιλογές και συνθήκες ('capabilities'). Θα πρέπει να είναι σαφές ότι η θεωρία του Sen της ανάπτυξης ως ελευθερίας μπορεί να επιτευχθεί μόνο εάν αναγνωριστεί και γίνει σεβαστό το θεμελιώδες δικαίωμα κάθε ανθρώπου να καθορίσει και να διατυπώσει τις δικές του κοσμοθεωρίες, αξίες και προτεραιότητες σε τέτοιο βαθμό που τα άτομα να μπορούν να ενσωματώσουν πλήρως αυτές τις κοσμοθεωρίες, τις αξίες και τις προτεραιότητες όπου κι αν βρίσκονται.

Η πρότασή μου είναι ότι η επιστημολογική αποικιοκρατία με τη μορφή μιας πολιτικά ορθής επιστημολογίας της θρησκείας, υποκλέπτει από τα άτομα, ειδικά αν αυτά ανήκουν σε αυτό που οι πολιτικά ορθοί θεωρούν ως ιδεολογική πλειοψηφία, την δυνατότητα επιλογής και τις συνθήκες ενσωμάτωσης της θρησκευτικής τους κοσμοθεωρίας και παράδοσης που έχουν λόγο να εκτιμούν. Με την επιβολή ενός επιστημολογικού προτύπου ενταγμένο στη δυτική κοσμοθεωρία και κοινωνική εμπειρία σε μη δυτικούς πληθυσμούς παραβιάζεται θεμελιωδώς η αρχή της ανθρώπινης ανάπτυξης ως ελευθερίας για όσους ενστερνίζονται μη δυτικές κοσμοθεωρίες και θέλουν να τις διαδώσουν.

Συγκεκριμένα για το ελληνικό πλαίσιο, οι Έλληνες Ορθόδοξοι γονείς απογυμνώνονται από τη δυνατότητα ('agency') να μεταφέρουν στα παιδιά τους τις κοσμοθεωρίες και το γνωσιολογικό σύστημα το οποίο έχουν (εθνικό, ιστορικό, πολιτισμικό, προσωπικό, κτλ.) λόγο να εκτιμούν, ενώ οι μαθητές από τις ικανότητες ('capabilities') να μετατρέψουν αυτή την κοσμοθεωρία σε πράξη και βίο, δεδομένου ότι δεν τους επιτρέπεται μια ακριβής κατανόηση της Ορθόδοξου θεολογίας αφού παρεμποδίζεται από μια

πολιτικά ορθή ιδεολογία που διαστρεβλώνει την παρουσίασή της. Ως αποτέλεσμα, δεν δίνονται στους μαθητές τα εργαλεία να κατανοήσουν την Ορθόδοξη παράδοση στο πλαίσιο του ανατολικού Ρωμαϊκού Ορθόδοξου γνωσιολογικού πλαισίου, συγκαλύπτοντας την μοναδική σύμπτυξη εθνικής και θρησκευτικής ένωσης που αποτελεί υπόστρωμα του ελληνικού έθνους. Για τους λόγους αυτούς δύναται να υποστηριχθεί ότι η αλλαγή στους φακέλους των φοιτητών αποτελεί παραβίαση του Ελληνικού Συντάγματος.

6. Κοιτάζοντας προς το μέλλον:

Επαναπροσανατολίζοντας την αλλαγή στα θρησκευτικά βιβλία

Πρέπει να υπογραμμιστεί ξανά ότι δεν είμαι ενάντια σε μια επέκταση και διαφοροποίηση στο πρόγραμμα σπουδών του Ορθόδοξου μαθήματος. Υποστηρίζω μόνο ότι αυτό δεν πρέπει να γίνει επειδή μια πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας, ξένη προς το Ελληνικό γνωσιολογικό πλαίσιο, το καθιστά επιτακτικό και με τους τρόπους που αυτή θεωρεί ιδανικό. Η αίσθησή μου είναι ότι πρέπει να υπάρξει ένας λιγότερο δυτικο-κεντρικός τρόπος για να βελτιωθεί το Ορθόδοξο μάθημα ώστε να μπορεί να προστατεύσει τόσο τη μοναδική εθνο-θρησκευτική συνείδηση που γεννήθηκε από την ανατολική Ορθόδοξη ιστορία και παράδοση και ταυτόχρονα να διευρύνει την ευαισθησία των μαθητών ως προς άλλες θρησκευτικές και πολιτισμικές κοσμοθεωρίες και κοινωνίες, προωθώντας έτσι το δικαίωμα της θρησκευτικής συνείδησης για τους μη Ορθόδοξους Έλληνες και αλλοδαπούς.

Αναγνωρίζοντας ότι στα παλαιότερα βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν για την διδασκαλία του μαθήματος οι μαθητές ήδη εκτίθενται σε άλλες θρησκευτικές παραδόσεις, είναι προφανές ότι οι Ορθόδοξοι γονείς δεν έχουν αντιταχθεί στην ιδέα των παιδιών τους να κατανοήσουν και άλλες θρησκευτικές παραδόσεις. Η αίσθησή μου είναι ότι η πλειοψηφία των Ελληνορθόδοξων γονέων απλώς δεν θέλει να δει αυτό να συμβαίνει με τρόπο που σταδιακά εκμηδενίζει την Ορθοδοξία και την μοναδική της γνωσιολογία που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορική εξέλιξη της Ορθόδοξης Ρωμανίας. Πιστεύω ότι για να επιτευχθεί αυτό, το μάθημα θα πρέπει να παρουσιαστεί από την οπτική γωνία των «έσω» ('insider'). Επιπλέον, θα πρέπει να επανεξεταστεί η απολυτοποιημένη ('essentialist') γλώσσα, με γνώμονα την αναγνώριση ότι οι θρησκευτικές παραδόσεις είναι ιστορικές και εξελίσσονται μέσα σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές. Αν οι συγγραφείς εμμένουν στη δέσμευσή τους να διδαχθούν οι μαθητές και άλλες θρησκευτικές

παραδόσεις, το οποίο υποστηρίζω, πρέπει να γίνει σε ένα ιστορικά ενημερωμένο πλαίσιο ώστε να φανεί πώς αυτές οι θρησκευτικές παραδόσεις εξελίχθηκαν στα αντίστοιχα γνωσιολογικά ή επιστημολογικά πλαίσια, γεγονός που θα απαιτούσε διεξοδική έρευνα για τη συλλογή τέτοιων πληροφοριών. Ενώ αυτό πιθανότατα θα έδειχνε κάποιες ανυπέρβλητες διαφορές μεταξύ των θρησκευτικών παραδόσεων, θα ήταν ένας πιο ειλικρινής και ρεαλιστικός τρόπος εκμάθησης για τις θρησκείες στον κόσμο.

Δεδομένου ότι προτείνω να υιοθετηθεί μια εθνο-θρησκευτική προσέγγιση στο Ορθόδοξο μάθημα, το οποίο έχω υποστηρίξει ότι είναι ο μόνος τρόπος ώστε να καλλιεργηθεί η θρησκευτική συνείδηση όπως δηλώνεται στο Σύνταγμα, δεν πιστεύω ότι είναι σωστό να καθίσουν οι μη Ορθόδοξοι Έλληνες και αλλοδαποί στο μάθημα. Πιστεύω ότι το Ορθόδοξο μάθημα πρέπει να διατηρηθεί αποκλειστικά για τους Ορθοδόξους,^[57] ενώ παράλληλα να διευρύνει την έκθεση των μαθητών σε άλλες θρησκείες με τους ρεαλιστικούς τρόπους που έχω ορίσει. Ένα εναλλακτικό μάθημα, ίσως πιο εγκυκλοπαιδικό, μπορεί να προσφερθεί ταυτόχρονα στους μη Ορθόδοξους μαθητές, όπως συμβαίνει με πολλές ευρωπαϊκές χώρες όπου το θρησκευτικό μάθημα είναι υποχρεωτικό.^[58]

Για να είναι δίκαιο στους Ορθόδοξους μαθητές που είναι στην τάξη, η χορήγηση απαλλαγής δεν μπορεί να θεωρηθεί λύση, αφού οι μαθητές που απαλλάσσονται μπορούν να χρησιμοποιήσουν το χρόνο για να αφιερώσουν στα υπόλοιπα μαθήματα, δίνοντάς τους ένα ακαδημαϊκό πλεονέκτημα. Ωστόσο, δεδομένου ότι η Ορθοδοξία είναι αδιαίρετη από την εθνική ιστορία και ταυτότητα, θα πρότεινα όλοι οι μαθητές, Ορθόδοξοι και μη, να εκτίθενται στη θρησκευτική και πολιτισμική ιστορία και παράδοση που έχει προσφέρει βασικά (όχι τα μόνα) θεμέλια αυτού του έθνους από τη στιγμή που γεννιούνται ή μεγαλώνουν στην επικράτειά του. Οι μη Ορθόδοξοι φοιτητές μπορεί να εκτίθενται σε αυτή την εθνο-θρησκευτική παράδοση με έναν πιο ιστορικό τρόπο και όχι θεολογικό.

Τέτοιες υποδείξεις εννοούνται μόνο ως ταπεινές σκέψεις για να ξεπεραστεί το σημερινό τέλμα όσον αφορά το Ορθόδοξο μάθημα. Η προτεινόμενη πολιτικά ορθή εκδοχή του Ορθόδοξου μαθήματος όχι μόνο δεν βοηθά τους μαθητές να μάθουν και να διαδώσουν τη δική τους εθνο-θρησκευτική συνείδηση, όπως κατοχυρώνεται συνταγματικά, αλλά και επιβάλλει μια πολιτικά ορθή επιστημολογία της θρησκείας στους ευάλωτους μαθητές, δημιουργώντας περισσότερα ζητήματα και προβλήματα, με πρωταρχική την παραβίαση του δικαιώματος των μαθητών στην Ορθόδοξη γνωσιολογία τους, άμεσα συνυφασμένη με την ιστορία της Ανατολικής Ρωμανίας.

Σημειώσεις

- [1] Δείτε <http://aktines.blogspot.com>
- [2] Δείτε <http://www.petheol.gr>
- [3] Δείτε <http://aktines.blogspot.com>
- [4] Δείτε <http://thriskeftika.blogspot.com.es> και <http://thriskeftika.blogspot.com.es>
- [5] Δείτε <https://www.scribd.com>
- [6] Αναφέρομαι εδώ στον Πανκρήτιο Σύνδεσμο Θεολόγων. Σχετικά άρθρα περιλαμβάνουν <http://theologoi-kritis.sch.gr>
- [7] Δείτε <https://www.scribd.com/document>
- [8] Σελ. 11. <http://resources.eun.org/etwinning/europa2.pdf>
- [9] Δείτε <https://en.wikipedia.org/wiki/Gnosiology>
- [10] Δείτε http://aktines.blogspot.com/2017/10/blog-post_425.html
- [11] Δείτε <https://el.wikisource.org>
- [12] Nikos Ch. Maghiros, 'Religion in Public Education Report: Greece' (2010), σελ. 1. <http://www.uni-trier.de>
- [13] https://www.esos.gr/sites/default/files/articles-legacy/n_1566_1985.pdf
- [14] Paraskevi (Paroula) Naskou-Perraki, 'The Legal Framework of Religious Freedom in Greece' (2000), σελ. 28, <https://www.academia.edu>
- [15] Δείτε http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf
- [16] Δείτε <https://www.e-nomothesia.gr/>
- [17] Για παράδειγμα δείτε <http://theologoi-kritis.sch.gr/>
- [18] Για παράδειγμα δείτε <http://theologoi-kritis.sch.gr>
- [19] Πάνος Νικολόπουλος, 'Απλές αλήθειες για το μάθημα των Θρησκευτικών,' 20 Οκτωβρίου 2016, <http://theologoi-kritis.sch.gr/>
- [20] Ιωάννης Ρωμανίδης, *Ρωμηοσύνη, Ρωμανία, Ρούμελη* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρνάρα, 1975).
- [21] See [here:](http://www.oodegr.com/english/biblia/romiosyni/kef2.htm) <http://www.oodegr.com/english/biblia/romiosyni/kef2.htm>
- [22] <http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria>
- [23] Σελ. 3-4: <http://www.hellenicparliament.gr/>
- [24] Naskou-Perraki, 2000, σελ. 26-27.
- [25] <http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-14/>

[26] <http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-3/>

[27] Το αλληλένδετο εθνικότητας και Ορθόδοξης παράδοσης φαίνεται σε όλες τις εκφάνσεις της πολιτισμικής κληρονομιάς των Ελλήνων (υμνογραφία, αγιογραφία, εκκλησιαστική μουσική) και στα έργα σημαντικών σύγχρονων Ελλήνων λογοτέχνων, μουσικών και πολλών εικαστικών, κ.ά. Επικεντρώνομαι εδώ μόνο στο νομοθετικό πλαίσιο.

[28] Alexis Dirakis, 'Political Correctness: Implosion of Politics,' *Philosophies* (2017), σελ. 2, <https://www.academia.edu>

[29] Dirakis, 2017, σελ. 4.

[30] J. Bush and K. Harold, 'A brief History of PC, With Annotated Bibliography,' *American Studies International* Vol. 33, Issue 1 (1995).

[31] Kat Chow, 'Politically correct: The phrase has gone from wisdom to weapon,' 14 December 2016, <https://www.npr.org/>

[32] Angelo M. Codevilla, 'The Rise of Political Correctness,' The Independent Institute, 8 November 2016, <http://www.independent.org>

[33] Jordan B. Peterson, 'Postmodernism and Cultural Marxism,' 6 June 2017. <https://www.youtube.com>

[34] Talal Asad, *Genealogies of Religion, Discipline and Reason of Power in Christianity and Islam* (London-Baltimore: The Hopkins University Press, 1993).

[35] Δείτε <http://assembly.coe.int>

[36] Δεν γίνεται ξεκάθαρο σε ποιά σημεία αναφέρεται ο Αρχιμανδρίτης Μύρου αλλά δύο περιπτώσεις όπου η λέξη είναι σε εισαγωγικά είναι οι σελ. 33 and 47. <http://ebooks.edu.gr>

[37] Δείτε http://thriskeftika.blogspot.com/2017/10/blog-post_60.html

[38] Σελ. 20.

[39] Σελ. 87.

[40] Σελ. 43.

[41] Σελ. 56.

[42] Σελ. 31.

[43] Fr. Peter Alban Heers, 'The Missionary Origins of Modern Ecumenism Milestones leading up to 1920,' Academic Conference The Mission of the Orthodox Church and The World Council of Churches, Athens (2005) σελ. 15, <http://orthodoxinfo.com>

[44] Heers, 2005, σελ. 15.

[45] Romina Istratii, 'Mainstream Gender and Development Concepts and Theories at the Interface with Local Knowledge Systems: Some Theoretical Reflections,' *Journal of Development Practice*, Volume 3 (2017).

[46] <http://www.mfa.gr/en/foreign-policy/greece-in-the-eu/greeces-course-in-the-eu.html>

[47] Δείτε <http://digitalschool.minedu.gov.gr>

[48] Σελ. 9. <http://digitalschool.minedu.gov.gr>

[49] http://www.edulll.gr/?page_id=7

[50] Σελ. 10.

[51] Σελ. 11-12.

[52] Σελ. 13.

[53] Σελ. 20.

[54] Σελ. 21.

[55] Peter Augustine Lawler, 'Political Correctness and the End of History,' *College Teaching*, Volume 44, Issue 1 (1996).

[56] Amartya Sen, *Development as Freedom* (Oxford University Press, 1999), σελ. 10.

[57] Αναφέρομαι εδώ στα παιδιά των γονέων που είναι Ορθόδοξοι και επιθυμούν τα παιδιά τους να καλλιεργήσουν την Ελληνορθόδοξη συνείδηση. Σε περίπτωση που οι μαθητές έχουν ενηλικιωθεί, θα είναι εκείνοι που θα αποφασίζουν ανάμεσα στο Ορθόδοξο και το εγκυκλοπαιδικό μάθημα. Μερικοί ίσως να φοβούνται ότι αυτό μπορεί να προκαλέσει μια αποδήμηση από το Ορθόδοξο μάθημα στο εγκυκλοπαιδικό, αλλά δεν θα έπρεπε αυτό να είναι αντεπιχείρημα στην πρότασή μου. Ο μαθητής είναι ελεύθερος να αποφασίσει αν έχει ενηλικιωθεί και ενώ βρίσκεται ακόμη στο Λύκειο, αλλά θα έχει ωφεληθεί μέχρι τότε με το να είναι παρών στο Ορθόδοξο μάθημα (αν αυτή ήταν η επιθυμία των γονέων του) και θα έχει κατανοήσει καλύτερα το Ελληνορθόδοξο πνεύμα.

[58] Δείτε <http://www.nef-europe.org>

Δημιουργία αρχείου: 19-1-2018.

Τελευταία μορφοποίηση: 20-1-2018.

ΕΠΑΝΩ